

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΔΙΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ, 19ος-20ός ΑΙ.

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

«[...] Θα μπορέσουμε άραγε να διασώσουμε, για τους εαυτούς μας και για όλους όσοι θα έρθουν μετά από μας, αυτήν την πανάρχαια παράδοση, την πάντα ανθεκτική απόλαυση της συζήτησης με τους ιστορικούς του παρελθόντος, που διεξάγεται σαν αυτοί να ήσαν οι γηραιότεροι συναδέλφοί μας;» αναρωτιόταν ο Arnaldo Momigliano, συνοψίζοντας τον διαρκή και συντροφικό κόσμο της ιστοριογραφίας¹. Οι εργασίες του Συνεδρίου μας μας δίνουν την ευκαιρία να κάνουμε δημόσια αυτήν τη χαμηλόφωνη, καθημερινή συζήτηση, που καταφεύγει αλλιώς σε υποσημειώσεις και παραπομπές. Και καθώς το χρονολογικό φάσμα των εργασιών μας εκτείνεται έως τα σήμερα, έχουμε την ευκαιρία να συζητήσουμε δημόσια όχι μόνον με τους ιστορικούς του παρελθόντος αλλά και με τους εν ζωή συναδέλφους μας, δασκάλους και συνοδοιπόρους. Για το καλό αυτής της συζήτησης, που άρχισε ήδη κατά την εκφώνηση της παρέμβασης, παρατίθενται εισαγωγικά ορισμένες διασαφήσεις.

Μέσα στην ουμανιστική παράδοση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην ευρωπαϊκή Δύση κατά τους νεότερους χρόνους, ιστορία και γεωγραφία εμφανίζουν μια ιδιότυπη και μακρά σχέση εξάρτησης και επικάλυψης². Επιστήμες και

Το κείμενο που ακολουθεί οφείλει πολλά σε συζητήσεις με την Αικατερίνη Κουμαριανού και τον Σπύρο Ασδραχά, τους οποίους θερμά ευχαριστώ. Ευχαριστώ επίσης τον Τριανάφυλλο Σιλαβενίτη και τον Γιάννη Κουμπουρλή για τις υποδείξεις τους.

1. Arnaldo Momigliano, "Polybius Between the English and the Turks", *Contributo alla storia degli studi classici*, Ρώμη, Edizioni di storia e letteratura, 1955.

2. Η σύνδεση της γεωγραφίας και της ιστορίας είναι παλαιά. Την κλασική παράδοση, που εγκαινίασε ο Ηρόδοτος και ολοκλήρωσε ο Στράβων, συνέχισαν τα χρονικά και ο εγκυκλοπαιδισμός των Μέσων Χρόνων. Η παράδοση ανανέωθηκε στην αναγεννησιακή ιστοριογραφία και κοσμογραφία. Για την ιστορικο-γεωγραφική μεθοδολογία του Ηρόδοτου και τις επιδράσεις της, βλ. Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1990, ειδικότερα στο κεφάλαιο 3. Για τις

τέχνες της ανθρώπινης μνήμης και οι δυο, οργανώνουν και ερμηνεύουν την ανθρώπινη εμπειρία, η μια με βάση τον χώρο (ή την έκταση) και η άλλη με βάση τον χρόνο (ή τη διάρκεια). Ήδη, από την ύστερη Αναγέννηση, με τη διάλυση της μητέρας επιστήμης, της κοσμογραφίας, η γεωγραφία αντιμετωπίζεται ως επιστήμη υποβοηθητική της ιστορίας, που περιγράφει το φυσικό πλαίσιο των ανθρώπινων πράξεων. Η ιστοριογραφία θα ακολουθήσει τη βασιλική οδό της πολιτικής ιστορίας, αφήνοντας τη γεωγραφία να συκρατήσει τα περισσότερα στοιχεία της σύνθετης και σφαιρικής κοσμογραφικής προσέγγισης. «Μάτι», «θέατρο» ή «καθρέφτης» της ιστορίας³, η γεωγραφία αντιλαμβάνεται σταθερά το παρελθόν ως συντελεστή των φαινομένων που αναλύει. Η μεθοδολογία αυτή είναι έκδηλη, τόσο στο έργο των παλαιών γεωγράφων (αρχαίων και αναγεννησιακών), όσο και των σύγχρονων⁴.

Παράλληλα, η ιστορική προσέγγιση του χώρου, εντονότερη για περιοχές με ισχυρό ιστορικό παρελθόν, θα οδηγήσει στη διαμόρφωση εξειδικευμένων

λειτουργίες της γεωγραφίας στη δομή των μεσαιωνικών χρονικών βλ. Patrick Gautier Dalché, "L'espace de l'histoire : le rôle de la géographie dans les chroniques universelles", J.-P. Genet (επιμ.), *L'historiographie médiévale en Europe, Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au centre des recherches Historiques et Juridiques de l'Université de Paris I du 29 mars au 1er avril 1989*, Παρίσι 1991, σ. 287-300. Για την ταυτόχρονη λειτουργία ιστορίας και γεωγραφίας στην αναγεννησιακή κοσμογραφία, βλ. Nicola Casella, "Pio II tra geografia e storia: La 'Cosmografia'", *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, τ. XCV, III serie, XXVI (1972), 35-112. Για τις γεωγραφικές βάσεις της αναγεννησιακής ιστοριογραφίας, βλ. Marie-Dominique Couzinet, *Histoire et Méthode à la Renaissance. Une lecture de la Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem de Jean Bodin*, Παρίσι, J. Vrin, 1996, και Η ίδια, "Fonctions de la géographie dans la connaissance historique : le modèle cosmographique de l'histoire universelle chez François Baudouin et Jean Bodin", *Corpus, Revue de Philosophie* XXVIII (1995), 113-145. Για τους παράλληλους βίους ιστορίας και γεωγραφίας έως τα τέλη του 18ου αιώνα, βλ. τις εκτιμήσεις της Monique Pelletier, "Les géographes et l'histoire, de la Renaissance au siècle des Lumières", *Apologie pour la géographie, Mélanges offerts à Alice Saunier-Seïte réunis par Jean-Robert Pitte*, Παρίσι 1997.

3. Η ρήση "Historiae Oculus Geographia" κοσμεί τη σελίδα τίτλου του *Parergon* του Ortelius (Αμβέρσα 1579), του πρώτου ιστορικού άτλαντα στους νεότερους χρόνους.

4. Για την ελληνική περίπτωση, χαρακτηριστικά παραδείγματα προσφέρουν όχι μόνον οι παλαιότερες αλλά και οι νεότερες γεωγραφικές εργασίες, όπως εκείνες του Michel Sivignon (Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1992), του Pierre-Yves Péchoux και Michel Sivignon (*Les Balkans*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1971) και του Émile Kolodny (*La population des îles de la Grèce : essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, Παρίσι, Édisud, 1974), οι οποίες στηρίζονται σε ενδελεχείς και εκτενείς ιστορικές τεκμηριώσεις.

ιστορικο-γεωγραφικών αντικειμένων, όπως η τοπική και αργότερα η περιφερειακή ιστορία⁵ ή η ιστορική γεωγραφία⁶. Στα αντικείμενα αυτά θα συναντηθούν ευρυμαθείς αρχαιοδίφες⁷, προερχόμενοι από ποικίλα περιβάλλοντα και ωθούμενοι από ένα ευρύ φάσμα λόγων περιεργειών. Αυτοί θα στραφούν στην αναλυτική τεκμηρίωση των ιστορικών σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο, εκμεταλλευόμενοι φιλολογικές και αρχαιακές μαρτυρίες, αρχαιολογικά ευρήματα, νομίσματα και επιγραφές, αλλά και ανθρωπολογικά δεδομένα. Τα ζητήματα που τους απασχολούν ποικίλουν όσο και τα ενδιαφέροντά τους: η ίδρυση των πόλεων και η συγκρότηση του οικισμένου χώρου, η προέλευση και η έκταση εγκατάστασης των φυλών, η δημογραφία, οι διοικητικές και εκκλησιαστικές διαιρέσεις και δικαιοδοσίες, τα κοινοτικά συστήμα-

5. Για τα αντικείμενα και τις μεθόδους της τοπικής ιστορίας, βλ. R. Romano, *Πού οδύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ – Μνήμων, 1988, σ. 47-64: «Τοπική Ιστορία – Γενική Ιστορία» Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας», Από την τοπική ιστορία στη συνολική. Το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι. Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993), Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1996, σ. 433-437.

6. Η σύγχρονη ιστορική γεωγραφία μελετά τις μεταβολές στον χρόνο ενός ή περισσοτέρων χαρακτηριστικών μιας περιοχής και βασίζεται στη μελέτη ποσοτικών κυρίως δεδομένων (βλ. A. R. H. Baker, John D. Hamshere, John Langton, *Geographical Interpretations of Historical Sources*, Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, 1970 καθώς και την κλασική εργασία των Jean Brunhes και Camille Vallaux, *La Géographie de l'histoire. Géographie de la paix et de la guerre sur terre et sur mer*, Παρίσι, Libr. Félix Alcan, 1921). Η χρήση ουσίως καθιέρωσε να αποκαλούμε «ιστορική γεωγραφία» και την παλαιά, την αρχαιογνωστική γεωγραφία, που καλλιεργήθηκε εντατικά από την ύστερη Αναγέννηση και μετά. Ο ορισμός της ιστορικής γεωγραφίας από τον Δ. Ανωγάτη-Πελέ («Ιστορική Γεωγραφία», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-37 (1988), 220-222) παραπέμπει περισσότερο στην ιστορία της γεωγραφικής επιστημολογίας και εν μέρει στη γεωγραφία της ιστορίας όπως την επεξεργάστηκε ο Braudel. Για μια εποπτική σκιαγράφηση της ενσωμάτωσης των γεωγραφικών εργαλείων στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της Ιστορίας του Νεοελληνικού Χώρου*, <Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 151>, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ν. και Δ. Καραβία, 2018. Το βιβλιογραφικό παράρτημα του έργου επανεκδόθηκε εμπλουτισμένο: Γεώργιος Πλουμίδης, «Ενδεικτική Βιβλιογραφία για την Γεωγραφία της Ιστορίας», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία* 22 (2003), 307-342. Βλ. επίσης Αλέξης Πολίτης, *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 79-81, 144-145 και 240-253.

7. Προτιμήθηκε εδώ ο όρος «αρχαιοδίφης» αντί του «ιστοριδίφης», μολονότι στα λεξικά της νεοελληνικής επικρατέστερο περιεχόμενο του όρου είναι η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Με τον όρο «αρχαιοδίφης» εννοείται εδώ ο ευρυμαθής λόγιος που καλύπτεται από τον αγγλικό όρο «antiquary» – «antiquarian».

τα, ο οχυρωμένος χώρος, οι ζώνες επιρροής των πόλεων, τα επικοινωνιακά δίκτυα, η ιστορική τοπωνυμία, η μνημειακή τοπογραφία, η νοσολογία, τα έκτακτα μετεωρολογικά ή τεκτονικά φαινόμενα κ.ο.κ. Πολλές από τις νεότερες ιστορικές και κοινωνικές επιστήμες αναγνωρίζουν τις απαρχές τους στις αρχαιοδιφικές έρευνες, ιδίως η εθνολογία, η ανθρωπολογία και η αρχαιολογία. Από την πλευρά της, η πολιτική ιστορία θα διατηρήσει αποστάσεις από τη λόγια προσέγγιση των αρχαιοδιφών και συνακόλουθα τη μέριμνά τους για την ιστορία, τη μικροϊστορία συνήθως, του χώρου.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θα προταθεί η αποκατάσταση της παλαιάς ευδυλλιακής σχέσης της ιστορίας με τη γεωγραφία. Στα 1922 εκφράστηκε η νεότερη θεωρητική αναδιατύπωση των γεωγραφικών βάσεων της ιστορίας, μέσα από την προσπάθεια του Lucien Febvre να αποδεσμεύσει την ιστοριογραφία από την κοινωνιολογία του Émile Durkheim και από την ανθρωπολογική γεωγραφία του Jean Brunhes⁸. Στηριζόμενοι στη διευρυμένη γεωγραφική μεθοδολογία που δίδαξε ο Vidal de La Blache και οι μαθητές του της «Σχολής της Grenoble», μια σειρά λαμπρών ιστορικών, συνδεδεμένων, αμέσως ή έμμεσα, με το περιοδικό *Annales* και τη VIe Section της École Pratique des Hautes Études⁹, προσέγγισαν τον χώρο ως έναν από τους βασικούς συντελεστές της ιστορίας. Τα εργαλεία, οι μέθοδοι και τα πορίσματα των επιστημών του χώρου θα ενσωματωθούν στον εξοπλισμό των ιστορικών: η ιστορική μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος, του τοπίου, της δημογραφίας, της εθνολογίας, των μεταναστευτικών κινήσεων ή της διοικητικής οργάνωσης του χώρου, καθώς και η ιστορική ανάλυση της διάδοσης στον χώρο πλείστων όσων κοινωνικών δράσεων και λειτουργιών, επιστρατεύθηκαν προκειμένου να διερευνηθούν διάρκειες στην ιστορία των κοινωνιών. Οι γεωγραφικές παράμετροι πρότειναν στη «νέα ιστορία» την υλική βάση ώστε να επιχειρήσει μια ισοβαρή μεθοδολογική προσέγγιση ποικίλων ιστορικών φαινομένων, διάσπαρτων στον χώρο και τον χρόνο, αυτό που ο Braudel θα αποκαλέσει «εγκάρσιες τομές της ιστορίας»¹⁰. Η συστηματική αναδρομή στο γεω-

8. Πρόκειται για το μεζόν έργο *La Terre et l'évolution humaine, introduction géographique à l'histoire* (με τη συνεργασία του Lionel Bataillon), Παρίσι, La Renaissance du Livre, 1922.

9. Για μια κριτική της γεωγραφικής μεθοδολογίας στην ιστοριογραφία των *Annales*, βλ. την προλογική μελέτη του Pierre Toubert στην επανέκδοση του έργου του Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Παρίσι, Armand Colin, 1988, σ. 5-41.

10. "[...] des sectionnements à la verticale de l'histoire qui sont d'un usage courant : les faits géographiques tout d'abord, c'est à dire les liaisons du social et de l'espace [...]", Fernand Braudel, "L'histoire, mesure du monde", *Les Écrits de Fernand Braudel*, 2, *Les Ambitions de l'Histoire*, Παρίσι, Éditions de Fallois, 1997, σ. 39.

γραφικό και η μελέτη των σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο ανανέωσε ριζικά τις προσεγγίσεις και τα πορίσματα των ιστορικών. Ωστόσο, η ανάδυση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας προκαλεί νέα σύγχυση ως προς τα όρια των δύο επιστημών. Τα παραδείγματα είναι πράγματι πολλά. Το πιο κοντινό προσφέρει η ιστοσελίδα του Τομέα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών: εκεί έχει επιλεγεί ως εμβληματική εικόνα των ιστορικών σπουδών «Ο Γεωγράφος» του Jan Vermeer¹¹.

Σε αυτά πρέπει να προστεθεί η πολυσημία της γεωγραφικής επιστήμης¹² και η σταδιακή διάσπαση των αντικειμένων της γεωγραφίας σε ένα ριπίδι εξειδικευμένων, θυγατρικών επιστημονικών κλάδων, πράγμα που είχε ως επακόλουθο τη διάδοση αλλά και την περαιτέρω εκλέπτυνση και ανάπτυξη των γεωγραφικών εργαλείων¹³. Αυτά όμως ανήκουν σε άλλες σφαίρες. Η μοίρα της γεωγραφίας στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας κατά τον 20ό αιώνα περιμένει ακόμη τον ιστορικό της. Αν επιμένουμε εδώ στο ζήτημα, αυτό γίνεται για δύο λόγους: πρώτα για να φωτίσουμε τις συνεχείς μεταμορφώσεις της παλαιάς συντροφικότητας ιστορίας και γεωγραφίας·

11. <http://history.arch.uoa.gr>.

12. Βλ. G. Corna Pellegrini και E. Bianchi (επιμ.), *Varietà delle geografie*, Μιλάνο, Università di Milano/Fac. di lettere e filosofia/«Quaderni di ACME 14», 1992 και ειδικότερα τη συμβολή του Paul Claval, «Varietà delle geografie: limiti e forza della disciplina», ό.π., σ. 43-67.

13. Το ζήτημα της τύχης της γεωγραφίας τέθηκε ανοιχτά κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Στα 1960 προτάθηκε ακόμη και η διάλυση της γεωγραφίας ως ενιαίας επιστήμης, καθώς τα περισσότερα από τα πεδία της είχαν αναπτυχθεί σε επί μέρους κλάδους ή απορροφηθεί από γειτονικές επιστήμες. Πέρα από την ενσωμάτωση των εργαλείων της στην ιστορία και την απόσπαση ορισμένων πεδίων της στην κοινωνιολογία, αναφέρω εδώ ενδεικτικά την πλήρη αυτονόμηση της χαρτογραφίας ή της γεωδαισίας και τη σταδιακή αποψίλωση της γεωγραφίας από τα περισσότερα παραδοσιακά της αντικείμενα: φαινόμενα όπως εκείνο της γεωγραφικής κατανομής των φυτών ή των νοσημάτων αποτελούν ειδικότερα αντικείμενα της βοτανολογίας και της νοσολογίας αντίστοιχα, ενώ άλλα ζητήματα καθαρά γεωγραφικού χαρακτήρα, όπως η ροή του διεθνούς εμπορίου, η μετανάστευση, η συγκρότηση και οι λειτουργίες του αστικού χώρου, η μελέτη των ζωνών επιρροής των πόλεων ή η μελέτη του κλίματος, απασχολούν περισσότερο οικονομολόγους, αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, κοινωνικούς ή οικιστικούς επιστήμονες, μετεωρολόγους. Αν στην εικόνα αυτή προστεθεί και η σφαίρα επιρροής της σύγχρονης οικολογίας, που αποστρέφει πλέον τη γεωγραφία από το κατ' εξοχήν αντικείμενό της, τη μελέτη του ανθρώπινου περιβάλλοντος, δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς πως ίσως να σήμανε η ώρα μιας αρχαιολογίας της γεωγραφίας. Ωστόσο η γεωγραφία στις μέρες μας αποπειράται να ανασυγκροτηθεί μετά την αποψίλωσή της και να διαχειριστεί κεντρικά τις εξελίξεις και τα πορίσματα που πραγματοποιούνται σε γειτονικούς ή θυγατρικούς της εξειδικευμένους κλάδους.

έπειτα επειδή η συντροφικότητα αυτή επανήλθε δυναμικά στο προσκήνιο με τη γεωγραφική στροφή της «νέας ιστορίας». Καθώς μια πρωτοποριακή και μαχητική μερίδα ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων στρεφόταν στη μελέτη των σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο, τις αντιμετωπίζει ως πεδίο μελέτης φαινομένων μακράς διάρκειας και εγκοσμονότων τα εργαλεία και τις μεθοδικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, η διερεύνηση της ιστορίας και της ιστορικότητας των εννοιών του χώρου, της ιστορικής διαμόρφωσης της γεωγραφικής σκέψης και συνειδητότητας και των σχέσεών τους με την ιστορική συνείδηση προέκυπταν ως κεντρικά αιτούμενα.

Το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του γεωγραφικού συντελεστή της ιστορίας –και συνακόλουθα για την ιστορικότητα και την ιστορία του χώρου– αποδεδειμμένη από την κυρίαρχη έως τότε ιστοριοδιφική, φιλολογική και βιβλιογραφική προσέγγιση του υλικού και στράφηκε στην ερμηνευτική οργάνωση και την ιστορική ανάλυσή του. Μελετητές προερχόμενοι από ένα ευρύ φάσμα ειδικοτήτων και αντίστοιχων μεθοδολογιών στράφηκαν στην ιστορική μελέτη των γεωγραφικών εννοιών και ιδεών, στη διερεύνηση των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου, στην εκτίμηση των εφαρμογών τους, γνωστικού, πρακτικού, τεχνολογικού ή συμβολικού χαρακτήρα και, συνακόλουθα, στην ερμηνεία των λειτουργιών τους στη λόγια ή τη λαϊκή εκδοχή τους, τη δημόσια και την ιδιωτική, την ατομική ή τη συλλογική. Τα βήματα ήταν γοργά και αποφασιστικά: μέσα σε λίγες δεκαετίες οι σχετικές ενασχολήσεις αναδείχθηκαν σε τομείς αιχμής. Η σχετική βιβλιογραφία αυξήθηκε θεαματικά και τονώθηκε ένας γόνιμος προβληματισμός¹⁴. Ακολουθώντας το ισχυρό διεθνές ρεύμα, η ιστορική έρευνα στην Ελλάδα στράφηκε, πρόσφατα μόλις, στην προσέγγιση των παραμέτρων που καθορίζουν την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου, των προσλήψεων

14. Για τις εξελίξεις στην ιστορία της γεωγραφίας, βλ. τα κλασικά έργα του Beazley C. Raymond, *The dawn of Modern Geography*, Νέα Υόρκη, P. Smith, 1949 και Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1976 (1967). Βλ. επίσης τις νεότερες εργασίες, David N. Livingstone, *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Οξφόρδη, Blackwell Publishers, 1993 και Domenico Defilippis, *La rinascita della corografia tra scienza ed erudizione*, Μπάρι, Adriatica, 2001. Για την ιστορία της χαρτογραφίας, βλ. συνοπτικά J. B. Harley, "The Map and the Development of the History of Cartography", J. B. Harley και David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography. Volume one. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο και Λονδίνο, University of Chicago Press, 1987, σ. 1-42. Ενδιαφέρουσα για τις λειτουργίες της χαρτογραφίας η μελέτη του Christian Jacob, *L'Empire des Cartes. Approche théorique de la Cartographie à travers l'histoire*, Παρίσι, Albin Michel, 1992.

και των λειτουργιών τους. Ωστόσο, τα σχετικά ενδιαφέροντα έχουν βαθύτερες ρίζες. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να εκτιμήσουμε την αρχή ωρίμανση αυτού του ενδιαφέροντος στην ελληνική πνευματική κίνηση κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, τη σταδιακή στροφή από την εθνική ανάγνωση της ιστορικότητας του χώρου προς μια ιστορία της πρόσληψης και των λειτουργιών του γεωγραφικού, και εν τέλει προς την ιστορία του χώρου.

Επειδή στο Συνέδριό μας υπάρχουν επάλληλες θεματικές και πλείστα όσα θέματα που άπτονται της ιστορίας του χώρου παρουσιάζονται από άλλους ομιλητές, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ευθύς εξ αρχής ότι αυτό που μας ενδιαφέρει πρώτιστα είναι το φαινόμενο των εργαλειακών χρήσεων του χώρου στις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές – φαινόμενο που θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε, με τις αναγκαίες ωστόσο αναφορές στην ανάδυση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας.

II. ΕΘΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ (1800-1960)

Ο πατριωτισμός στάθηκε ένας από τους βασικούς συντελεστές των αρχαιοδιφικών ενασχολήσεων σε όλη τη διάρκεια των νεότερων χρόνων¹⁵. Σχηματικά, και για τις ανάγκες της δικής μας ανάλυσης, αναφέρουμε εδώ ότι η τέχνη των αρχαιοδιφών συνίστατο σε ένα είδος συστηματικής λόγιας διερεύνησης των απαρχών και της πορείας του πολιτισμού και αποσκοπούσε εξίσου σε πρακτικές εφαρμογές (όπως στην ακριβέστερη χρονολόγηση, την επιβεβαίωση διαδοχών και διεκδικήσεων ή την ιστορική νομιμοποίηση των αναδυόμενων εθνικών ταυτοτήτων), όσο και σε έναν τεχνηριωμένο στοχασμό γύρω από τη φύση και τον χαρακτήρα του πολιτισμού.

Η επίδραση της αρχαιοδιφικής προσέγγισης στη γεωγραφική γραμματεία στάθηκε χαρακτηριστική¹⁶. Οι σχετικές έρευνες συγροτούνται στην

15. Βλ. Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, <Sather Classica Lectures τ. 54>, University of California Press, 1990, και ο ίδιος, "Ancient History and the Antiquarian", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950), 285-315.

16. Ήδη στην αρχαιότητα η κλασική δομή της γεωγραφικής περιγραφής, η *Περιήγησις*, μεταμορφώθηκε ώστε να εξυπηρετήσει τις λόγιες ανάζητήσεις: ο Πausανίας και οι γεωγράφοι «περιηγητές», όπως ο Πολέμων και ο Πλίνιος, γίνονται λόγιοι ξεναγοί, που παρουσιάζουν με γεωγραφική τάξη τα αξιομνημόνευτα και αξιοπερίεργα του κάθε τόπου. Αν και οι μεσαιωνικές εγκυκλοπαίδειες περιέχουν ορισμένα στοιχεία σχετικά με την αρχαία τοπογραφία, ενώ τα *Mirabilia* παρακολουθούν αρκετά συστηματικά τα αρχαία ερείπια, οι

Ιταλία κατά την Αναγέννηση και διαμορφώνουν σταδιακά μία εμπειρική προσέγγιση που αρθρωνόταν γύρω από τρεις άξονες: την αναλυτική γεωγραφική διερεύνηση, τη μνημειακή τοπογραφία και τη λεπτομερή παρουσίαση του εντόπιου πολιτισμού¹⁷. Στις παρυφές της ιστορίας και της γεωγραφίας, μια νέα ουμανιστική τέχνη είχε γεννηθεί.

Αρκετοί στάθηκαν οι λόγιοι, παντού στην Ευρώπη του 16ου και του 17ου αιώνα, που ανταποκρίθηκαν και υιοθέτησαν, ο καθένας με τον τρόπο του, την ιστορική και τοπογραφική αρχαιοδιφική μεθοδολογία. Η νέα προσέγγιση δεν θα αργήσει να δώσει καρπούς, στην Ιταλία και αλλού, καρπούς που δεν έμοιαζαν πάντοτε μεταξύ τους. Ως προς τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, υπενθυμίζουμε ότι οι αρχαιοδίφες και η μεθοδολογία τους συνέδεσαν τη γεωγραφία με την ιστορία και καλλιέργησαν την τοπική ιστορία, αυτόν τον προάγγελο των εθνικών ιστοριογραφιών¹⁸, επεκτάθηκαν στον χώρο της ιερής τοπογραφίας και ιστορίας¹⁹ και χρησιμοποίησαν τις γραφικές απεικονίσεις (αναπαράστάσεις μνημείων, νομισμάτων και επιγραφών αλλά και τη χαρτογραφία, την τοπογραφία και τις απόψεις) ως εργαλεία της επιστήμης τους²⁰. Στην ελληνική περίπτωση οι αρχαιοδιφικές μελέτες συνδυάζονταν με τις διεργασίες διαμόρφωσης του ελληνικού εθνικισμού, και ειδικότερα τη στήριξη της εθνικής εδαφικότητας, τη σύνδεσή της με το παρελθόν και την ιστορική νομιμοποίηση ποικίλων διεκδικήσεων.

αρχαιοδιφικές ενασχολήσεις είναι περιορισμένες κατά τους Μέσους Χρόνους και δεν φαίνονται να επιδρούν στη συγκρότηση της παιδείας.

17. Τις πρώτες απόπειρες ανανέωσης του Giovanni Dondi (για τις αρχαιολογικές του τοπογραφικές έρευνες, βλ. Roberto Weis, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Οξφόρδη, Blackwell, 1988, σ. 51-53) θα ακολουθήσουν οι συστηματικές εργασίες του Flavio Biondo, που θα αποτελέσουν το πρότυπο της αρχαιοδιφικής έρευνας κατά την Αναγέννηση. Ο Biondo θα αφιερώσει ένα πρώτο έργο του στη μελέτη των ρωμαϊκών θεσμών, ένα δεύτερο στην τοπογραφία της Ρώμης, και ένα τρίτο στην τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Ιταλίας (*Roma Triumphans* (1459), *Roma Instaurata* (1446), *Italia Illustrata* (1453)). Βλ. Alain Schnapp, *La Conquête du passé, aux origines de l'Archéologie*, Παρίσι, Édition Carré (Le Livre de Poche), 1993 και E. Mandowsky – C. Michel, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, Λονδίνο, The Warburg Institute, 1963, ιδίως την εισαγωγή.

18. Arnaldo Momigliano, "Fabius Pictor et les origines de l'histoire nationale", *Les fondations du savoir historique*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1992, σ. 93-126.

19. Βλ. Zur Shalev, "Sacred Geography. Antiquarianism and Visual Erudition: Arias Montano (1527-1598) and the Maps of the *Antwerp Polyglot*", *Imago Mundi* υπό έκδοση.

20. Βλ. Christopher S. Wood, "Notation of visual information in the earliest archaeological scholarship", *Word & Image* 17, τχ. 1-2 (2001), 94-118.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησαν την προεπαναστατική ελληνική λογιосύνη αλλά και τις μορφωμένες ελίτ μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν αυτό της ιστορικότητας του χώρου. Το ζήτημα απέβαινε καθοριστικής σημασίας στο πλαίσιο των διεργασιών διαμόρφωσης μιας ιστορικής εθνικής εδαφικότητας και, επακόλουθα, μιας ελληνικής κρατικής οντότητας. Η ελληνική λογιосύνη και οι δυτικοί ελληνιστές γεωγράφοι και περιηγητές στράφηκαν στις ιστορικές γεωγραφικές πηγές, τις αρχαίες κυρίως αλλά και τις νεότερες²¹. Ανάμεσα στα 1700 και τα 1850 –με αφετηρία την *Παλαιά και Νέα Γεωγραφία* του Μελέτιου (1728)– διαμορφώθηκε ένα ιδιότυπο είδος συγκριτικής, «αρχαιολογικής» θα λέγαμε σήμερα, κριτικής της γεωγραφίας της Ελλάδας που αποσκοπούσε στην προβολή του αρχαίου κόσμου πάνω στον σύγχρονο²².

Η αναδρομή στην ιστορία και τις λειτουργίες του χώρου ως αναλυτικού εργαλείου των αναζητήσεων της ελληνικής λογιосύνης εμφανίζεται συνδεδεμένη με την ανάδυση της νεωτερικότητας και διαθέτει δυναμισμό στην αφετηρία της. Αναφέρομαι εδώ σε πρώιμες εργασίες του ύστερου Διαφωτισμού, που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των σύνθετων διεργασιών ορισμού και συγκρότησης του ελληνικού έθνους²³. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η έκδοση του γαλλικού Ιπποκράτη από τον Αδαμάντιο Κοραή (1800), στην εκτενή εισαγωγή της οποίας διερευνάται η ιστορική εξέλιξη των απόψεων γύρω από τις επιδράσεις του κλίματος και του φυσικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση και την ιστορική εξέλιξη ατόμων και κοινωνιών. Οι απόψεις του Κοραή, συγκυτικές με τις αντίστοιχες του Montesquieu, συνδέονται με τη θεωρία δημιουργίας του ελληνικού έθνους που διατυπώνεται στο *Υπόμνημα για την παρούσα κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα* (Παρίσι, 1803)²⁴: στο έργο

21. Οι αναγεννησιακές απόπειρες μελέτης και διερεύνησης της ιστορικότητας του χώρου που επιχειρήσαν ο Γεώργιος Πλήθων, ο Μάρκος Μουσσούρος και ο Νικόλαος Σοφιανός διακόπηκαν. Ξεχωριστό κεφάλαιο συγκροτούν οι αρχαιοδιφικές ενασχολήσεις των λογίων των Ιονίων Νήσων, στους οποίους επικεντρώνεται εδώ η συμβολή του Νίκου Καραπιδάκη.

22. Τη μέθοδο της συγκριτικής γεωγραφίας της Ελλάδας εισήγαγαν οι αρχαιογνώστες Cluverius και Briet κατά τον αρχόμενο 17ο αιώνα. Οι σχετικές ενασχολήσεις πλήθυναν κατά τον 18ο αιώνα, ενώ μια πρώτη συνθετική επεξεργασία τους προτάθηκε από τον Pouqueville στα 1826.

23. Βλ. Γιώργος Τόλιας, «Η κατάσταση των Ελλήνων. Α': Η συγκρότηση του ελληνικού χώρου, 1770-1821», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 59-74.

24. Adamance Coray, «Discours préliminaire sur le Traité d'Hippocrate des Airs, des Eaux et des Lieux», *Ιπποκράτους περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων...*, Παρίσι, Baudelot et

αυτό επιχειρείται μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία των γεωγραφικών, ανθρωπολογικών και κοινωνικών παραμέτρων που επιδρούν στη συγκρότηση μιας νεοελληνικής πολιτιστικής, γεωγραφικής και εν τέλει πολιτικής οντότητας. Αλλά και αργότερα θα ασχοληθεί ο Κοραής με ζητήματα ιστορίας των γεωγραφικών ιδεών, με την κριτική έκδοση του ελληνικού Στράβωνα (1815), έργου επίκαιρου στα προεπαναστατικά χρόνια καθώς αποτελούσε πρόταση ιστορικής διοικητικής συγκρότησης του ελληνικού χώρου. Η έκδοση αυτή ήταν ενισχυμένη με ένα εκτενέστατο προλογικό κείμενο, πραγματική ιστορία της αρχαίας ελληνικής γεωγραφίας²⁵.

Ο Κοραής δεν είναι ο μόνος που στράφηκε προς την ιστορία της γεωγραφίας κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους. Ήδη στα 1807, ο Άνθιμος Γαζής επανεκδίδει (με περιορισμένες προσθήκες) την *Παλαιά και Νέα Γεωγραφία* του Μελέτιου, έργο του φθίνοντος 17ου αιώνα, που διατηρούσε ωστόσο ανέφικτα την επικαιρότητά του καθώς κάλυπτε πρώτιστα ανάγκες ορισμού ενός ελληνικού ιστορικού χώρου²⁶. Ο Λόγιος Ερμής θα δημοσιεύσει τον χάρτη του ομηρικού κόσμου και ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης θα στραφεί προς τους μικρούς έλληνες γεωγράφους αλλά και τη μεσαιωνική αραβική και περσική γεωγραφία²⁷.

Οι ελληνικές γεωγραφικές συνθέσεις του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα χαρακτηρίζονται από αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα, τα οποία διαδραματίζουν κύριο ρόλο. Αυτά αναδεικνύονται σε πρώτο πλάνο στη γεωγραφία του Μελέτιου (συγγραφή στα τέλη του 17ου αιώνα, έκδοση στα 1728), υποχωρούν στο δομικό υπόβαθρο στη «Χάρτα» του Ρήγα όπως και στις γεωγραφικές συνθέσεις των Δημητρίων, του Ψαλίδα και του Κοσμά Θεσπρωτού (τέλη

Eberhart, 1800. Αναστατική επανέκδοση με επιμέλεια και πρόλογο του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου: Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Δ', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1995, σ. 521-700.

25. Στράβωνος *Γεωγραφικών βιβλία επτακάδεκα, εκδίδοντος και διορθούτος Α. Κοραή... μέρος πρώτον, Εν Παρισίοις εκ της Τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, ΑΩΙΕ (= 1815)*. Αναστατική επανέκδοση με επιμέλεια και πρόλογο του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου: Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Β', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988, σ. 229-318.

26. Μελέτιος Μήτρος, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα...*, β' έκδοση υπό Α. Γαζή, 4 τόμοι, Βιέννη 1807-1809.

27. Δημήτριος Αλεξανδρίδης (μτφρ. και επιμ.), *Συλλογής των εν επιτομή τοις πάλαι γεωγραφηθέντων...*, [= ελάσσονες έλληνες γεωγράφοι] 2 τ., Βιέννη 1807-8. Στο τέλος της έκδοσης περιλαμβάνονται: *Αμπουλφέδα Ισμαήλ... περιγραφή... Αραβίας, Αιγύπτου, Περσίδος...* Βιέννη 1807 και *Δύο γεωγραφικοί πίνακες ο μεν Νασιρ Εδδίνου Πέρσου ο δε Ουλούγ Μπεϊ Τατάρου...*, Βιέννη 1807.

18ου-αρχές 19ου αιώνα), για να ενισχυθούν στις περιφερειακές γεωγραφίες του Αργύρη Φιλιππίδη, του Ιωάννη Οικονόμου Χαρισσαίου, του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και του Κυρίλλου ΣΤ²⁸. Αντίθετη είναι η πορεία των ανθρωπολογικών ενδιαφερόντων της πρώιμης ελληνικής γεωγραφίας. Ασθενικά στην αρχή, θα δυναμώνουν ολοένα και περισσότερο με τον χρόνο, έως ότου ο ανθρώπινος παράγων αντιμετωπισθεί ως κεντρικός γεωγραφικός και ιστορικός συντελεστής.

Αλλά και από την πλευρά της προεπαναστατικής ιστοριογραφίας, που δοκιμάζει τότε τα πρώτα της βήματα, παρατηρούνται ορισμένες χαρακτηριστικές ωσμώσεις με τη γεωγραφία. Στα 1759, η *Παγκόσμιος Ιστορία* που συμπιλεί ο Γεώργιος Κωνσταντίνου ακολουθεί στην ουσία γεωγραφική μεθοδολογία και παρέχει πλούσιο γεωγραφικό υλικό, η *Σύντομος Γενική Ιστορία* που εκδίδει ο Δημήτριος Δάρβαρης στα 1818 καλύπτει εξίσου την ιστορική και τη γεωγραφική διδακτική ύλη, ενώ τα *Ηπειρωτικά* του Αθανάσιου Σταγειρίτη (1819) κινούνται εξίσου στον χώρο της ιστορίας και της γεωγραφίας²⁹.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και έως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα τα ενδιαφέροντα για την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου θα επικεντρωθούν στους τομείς της τοπικής ιστορικής γεωγραφίας. Το αιτούμενο ήταν να συγκριθεί αναλυτικά και σε συστηματικό, τοπικό επίπεδο, ο αρχαίος και ο νεότερος ελληνικός χώρος ώστε να εντοπισθούν συνοχές και διαδοχές, να εξακριβωθούν οι αρχαίες θέσεις και, κυρίως, να επιλυθούν τα προβλήματα που προέκυπταν από τις αλλαγές όσες είχαν υποστεί τα τοπωνύμια κατά τη διάρκεια των αιώνων. Ήδη, στα 1812, ο αρθρογράφος του *Λόγιου Ερμή* συνόψιζε το ζήτημα:

[...] *Η Γεωγραφία δίδει νύξιν εις την έρευναν της Ιστορίας, η δε Ιστορία έπειτα διεγείρουσα την προσοχήν, την φέρνει εις μακρύτερας σχέψεις, και σκεπτόμενος ο*

28. Μελέτιος, *Γεωγραφία παλιά και νέα*, Βενετία 1728· Ρήγας Βελεστινλής, *Χάρτα της Ελλάδος...*, Βιέννη, Φρανσουά Μήγλερ, 1797· Δημήτριος Δ. Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική...*, Βιέννη, Θωμάς Τράπνερ, 1791· Δανιήλ Δ. Φιλιππίδης, *Ιστορία της Ρουμουνίας και Γεωγραφικών της Ρουμουνίας*, Λειψία, Κάρολος Τάουχχιτς, 1816· Κοσμάς ο Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ίδιου, πρόλ. και σημ. Αθην. Χ. Παπαχαρίση, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964· Κωνσταντίνος Οικονόμου, *Ιστοριογεωγραφική περιγραφή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως: κατά τας αρχάς του 10^{ου} αιώνας (1819)*, Αθήνα 1958.

29. Για την ιστορική γεωγραφία και την τοπική ιστοριογραφία στην Ελλάδα του αρχόμενου 19ου αιώνα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986, σ. 57.

άνθρωπος, βλέπει τότε τας αιτίας των καταστροφών ας υπέφερε κατά καιρούς η τάξις της Γεωγραφίας. Τότε βλέπει διατί η Θράκη, π.χ., εκκλήθη Ρούμιλη, διατί η Πελοπόννησος Μωρέας κ.τλ.³⁰

Στα πεδία της τοπικής ιστορικής γεωγραφίας θα σημειωθεί μια εξαιρετική ενεργητικότητα. Σε πρώτη φάση επιχειρείται ο λεξικογραφικός αποθησαυρισμός του ιστορικού γεωγραφικού υλικού³¹. Θα ακολουθήσουν τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια³², ενώ από το μέσον του αιώνα και μετά θα δημοσιευθούν ολοκληρωμένες εργασίες τοπικής ιστορικής γεωγραφίας³³. Ανάμεσα στις

30. Ερμής ο Λόγιος 2 (1812), 340.

31. Δανιήλ Δημήτριος Μάγνης, *Λεξικόν ιστορικομυθικόν και γεωγραφικόν*, Βενετία, Ελληνική Τυπογραφία Φραγκίσκος Ανδρέουλας, 1834.

32. Ο χώρος δεν επιτρέπει εδώ την παράθεση των σχετικών εκδόσεων. Αναφέρονται ενδεικτικά τα ακόλουθα έργα τα οποία αποσκοπούσαν σε εκπαιδευτική χρήση: Στέφανος Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα*, 16 τ., Πέστη, Τράτνερ, 1827-1828 (η σειρά περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ξεχωριστούς τόμους αφιερωμένους στην «Παλαιά» και τη «Νέα» γεωγραφία, τη «Μυθολογία» και τη «Γενική Ιστορία»): Ιωάννης Π. Κοκκώνης, *Γεωγραφία στοιχειώδης μαθηματική, φυσική και πολιτική, αρχαία και νεωτέρα, περίοδου...*, Αθήνα, Α. Κορομηλάς, 1836· Κωνσταντίνος Χ. Ι. Ψαρουδάκης, *Σύμμικτα, ήτοι, Απάνθισμα εκ χρονολογίας και μαθηματικής γεωγραφίας, ερανισθέν, και κατ' ερωταπόκρισιν συντεθέν...*, Αθήνα, Ραδάμανθυς, 1843· Δ. Κ. Μαρκουλίδης, *Γεωγραφία συνοπτική, διηρημένη εις μέρη δύο ων το μεν Α περιλαμβάνει γενικάς τινας αρχάς περί γεωγραφίας, το δε Β την πολιτικήν της αρχαίας και νεωτέρας Ελλάδος γεωγραφίαν...*, Σμύρνη, Παρισιά Απόκριφα, 1848 και Αθανάσιος Πολυζωΐδης, *Τα γεωγραφικά, κατά το ενεστώδες και παρελθόν συγκριτικώς ωσεπιτοπολύ και εν συνάφεια μετά της ιστορίας των εθνών...*, Αθήνα, «Αυγή», 1859.

33. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η υποδειγματική αρχαιοδιφική μελέτη του Ανδρέα Μουστοξύδη για την Κέρκυρα, *Delle cose corciresi...*, Κέρκυρα, τυρ. del Governo, 1848. Θα ακολουθήσουν άλλες, όπως αυτές του Αθανασίου Α. Σακελλαρίου για την Κύπρο (*Τα Κυπριακά, ήτοι πραγματεία περί γεωγραφίας, αρχαιολογίας, στατιστικής, ιστορίας, μυθολογίας και διαλέκτου της Κύπρου*, Αθήνα, Ι. Αγγελόπουλος, 1855), του Νικολάου Μάγνητος για τη Θεσσαλία (*Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θεταλικής Μαγνησίας...*, Αθήνα, «Λακωνία», 1860), του Αντώνιου Μηλιαράκη για την Αργολίδα, την Κεφαλονιά και τις Κυκλάδες (*Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας...*, Αθήνα, Κορίννης, 1886· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας: Κεφαλληνία, Ιθάκη, Άτοκος, Αρκούδι, Κάλαμος, Καστός και Εχινάδες...*, Αθήνα, Αφοί Περρή, 1890· Ο ίδιος, *Κυκλαδικά, ήτοι, Γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων...*, Αθήνα, Ελληνική Ανεξαρτησία, 1874), του Επαμεινώνδα Γεωργαντόπουλου για την Τήνο (*Τηνιακά, ήτοι, Αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα, Παλαμήςδης, 1889) κ.ο.κ.

εργασίες αυτές ξεχωρίζουν αναμφισβήτητα οι συνθετικές απόπειρες ιστορικής γεωγράφησης του συνόλου του ελληνικού χώρου, όπως το τρίτομο έργο *Τα Ελληνικά του Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή*³⁴, που εκδόθηκε στα 1853-54, ή η *Ιστορική Γεωγραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελλάδος* του Γεωργίου Κρέμου, που κυκλοφόρησε στα 1878³⁵. Ένα από τα χαρακτηριστικά αυτών των πυκνών ελληνικών συναντήσεων του πατριωτισμού και της αρχαιοδομίας στις ιστορικές γεωγραφικές σπουδές είναι η έμφαση στην αρχαία γεωγραφία (στην οποία περιορίζονται αρκετές από τις συγγραφές), η επιτροχάδην αναφορά στους βυζαντινούς, φράγκικους και οθωμανικούς χρόνους και η εξιστόρηση της νεότερης κατάστασης των τόπων. Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό είναι η ανθρωπολογική τους περιέργεια για τον πληθυσμό και τη σύνθεσή του – περιέργεια που μετέρχεται συνήθως λαογραφικών πρακτικών και περιορίζεται στην περιγραφή ηθών και εθίμων. Η περιέργεια αυτή παραμένει «αρχαιολογικής» μεθοδολογίας καθώς επιχειρεί να εντοπίσει και να τεκμηριώσει συνοχές και διαδοχές³⁶. Ένα άλλο, κεντρικό χαρακτηριστικό αυτών των έργων είναι το εύρος των πηγών τεκμηρίωσής τους. Οι ευριμαθείς Έλληνες αρχαιοδίφες, όταν στρέφονται στην ιστορία του χώρου, ανατρέχουν στο ευρύτερο δυνατό φάσμα πηγών, φιλολογικών, αρχειακών, αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών³⁷.

34. Ιακώβος Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και της νέας Ελλάδος...*, 3 τ., Αθήναι, Αντωνιάδης, 1853-1854. Το έργο καταλήγει σε μια στατιστική έκθεση του πληθυσμού του ελεύθερου ελληνικού κράτους.

35. Γεώργιος Π. Κρέμος, *Ιστορική γεωγραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελλάδος προς χρήση παντός φιλομαθούς, ιδία δε των εν τοις γυμνασίοις μαθητών*. Βιβλίον πρώτον, Αθήνα, Τυπογραφείον της Φιλοκαλίας, 1878. Το έργο περιορίζεται ουσιαστικά στην ιστορική γεωγραφία των αρχαίων χρόνων.

36. Ανάμεσα στο πλήθος των σχετικών έργων πρέπει να αναφερθεί και η παράδοση των «οδοπορικών». Πρόκειται για ιδιότυπες ιστοριο-γεωγραφικές περιηγήσεις με έντονο πατριδογνωστικό χαρακτήρα (όπως Β. Δ. Ζώτος (Μολοσσός), *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου: αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν...*, Αθήνα, Κων. Αντωνιάδης, 1882 ή Νικόλαος Σχινάς, *Οδοπορικαί αναμνήσεις: ήτοι οδοπορικόν της Ελλάδος κατά τε ξηράν και θάλασσαν εν ω συνδέονται η γεωγραφία μετά της ιστορίας και μυθολογίας έτι*. Πρώτη οδός απ' Αθηνών εις Βόλον διά του Ευβοϊκού κόλπου, Εν Αθήναις, imp. Messenger d'Athènes, 1883).

37. Ο Κρέμος συνοψίζει τις πηγές της ιστορικής γεωγραφίας ως ακολούθως: «Πηγαί της ιστορικής γεωγραφίας της Ελλάδος είναι: Α' γραπτά μνημεία, οία: 1 αι επιγραφαί. 2 τα νομίσματα. 3 οι αρχαίοι δόκιμοι συγγραφείς (Έλληνες και Ρωμαίοι). 4 οι ιδίως Γεωγράφοι, ένθεν μεν οι γενικήν, ένθεν δε οι ελληνικήν γεωγραφίαν συγγράψαντες. Β' άγγρα-

Οι αρχαιοδιφικές γεωγραφικές καταδύσεις έμελλε να αποκτήσουν έκταση και διάρκεια και να απασχολήσουν πολλές δυνάμεις της ελληνικής λογιόσύνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Η ιστορικότητα του χώρου –ιδίως του πάτριου, του περιορισμένου σε έκταση, χώρου που επιτρέπει και υποβάλλει τη βιωματική πρόσληψή του– αποτέλεσε την αφετηρία του πλέον διαδεδομένου νεοελληνικού ιστορικού αφηγήματος, της τοπικής ιστορίας³⁸. Το φαινόμενο αυτό, προϊόν και συντελεστής πατριωτικών αισθημάτων αλλά και του εγγενούς ουμανισμού της λόγιας ελληνικής παράδοσης, θα κυριαρχήσει στα ενδιαφέροντα των ελλήνων λογίων έως τα μέσα του 20ού αιώνα καθώς βρίσκεται –εκ των πραγμάτων– συνδεδεμένο με τις εντατικές αναζητήσεις της ιστορικής εθνικής εδαφικότητας.

Κοντά στις πολλές μελέτες τοπικής ιστορίας πραγματοποιούνται και ορισμένες ερμηνευτικές απόπειρες ιστορικής (αρχαιογνωστικής πάντοτε) τοπωνυμίας. Αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά ανάμεσα στις παλαιότερες εργασίες εκείνες του Κυρ. Λαμπρύλλου για την αρχαία ονοματολογία των ανέμων και του Αντώνιου Μηλιαράκη για την τοπωνυμική ιστορία του Ιονίου Πελάγους³⁹. Αυτή η «αρχαιολογία» του χώρου αποσκοπεί στην ανάκτηση του παρελθόντος και αποτελεί ένα από τα αγαπημένα πεδία της ελληνικής αρχαιογνωστικής πολυμάθειας. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία, μια βιβλιογραφία των ελληνικών «γεωγραφικών» ποιη-

πτα μνημεία, οίον τείχη, ναοί, πολυάνδρια και εν γένει παν μνημείον τέχνης. Επικουρήματα δε αυτής είναι άλλα τε και κατεξοχήν ταύτα: α' η Ιστορία. β' η Αρχαιολογία. γ' η Νομισματική. δ' η Στατιστική. ε' η Εθνογραφία». Βλ. Γεώργιος Κρέμος, *Ιστορική Γεωγραφία...*, ό.π., σ. 12.

38. Για τον γεωγραφικό παράγοντα στη μελέτη της τοπικής ιστορίας, ενδιαφέρουσα είναι η σχετική διατύπωση στην προαγγελία της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Ιστοριογραφικά* 1 (1986): «[...] στο περιοδικό θα δημοσιεύονται εργασίες που έχουν σχέση με την τοπική ιστορία –όσο πιο περιορισμένη είναι η περιοχή που ερευνάται τόσο περισσότερο λαμβάνεται υπόψη ο χώρος[...]».

39. Κυρ. Λαμπρύλλος, «Περί του ανέμου, ος καλείται εν ταις Πράξει των Αποστόλων Ευροκλύδων», *Παρνασσός* 4 (1880), 991-993 και Αντώνιος Μηλιαράκης, *Μελέτη περί της θέσεως του Ιονίου Πελάγους εν τη αρχαία και νέα γεωγραφία*, Αθήνα, Αδελφοί Περρή-βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1888. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται ένα πλήθος παλαιότερων και νεότερων φιλολογικών εξερευνήσεων της ιστορικής τοπωνυμίας, έως τις σύγχρονες εργασίες του Δικαίου Β. Βαγιακάκου (μεταξύ άλλων: «Το Αιγαίο και η ονομασία των νήσων αυτού κατά τους αρχαίους συγγραφείς», *Παρνασσός* 22 (1990), 152-166, «Τα ονόματα των Κυκλάδων νήσων κατά τας πηγάς», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1993), 233-248 και «Η Ονομασία της Μεσογείου κατά τας πηγάς», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 336-348).

μάτων των ελλήνων λογίων του 19ου, που εξέδωσε ο Αντώνιος Μηλιαράκης στα 1889 και που απαρτίζεται από 1400 περίπου τίτλους, κυρίως παλαιάς γεωγραφίας, τοπωνυμικής ιστορίας ή τοπικής ιστορίας, ακόμη και αρχαιολογικής τοπογραφίας, που φιλοξενήθηκαν ως επί το πλείστον στον λόγιο, εγκυκλοπαιδικό περιοδικό Τύπο της εποχής⁴⁰. Ένας πρόχειρος έλεγχος των λημμάτων του καταλόγου αυτού αρκεί για να αντιληφθεί κανείς ότι η μελέτη της ιστορίας του χώρου παρέμενε υπόθεση («πολυϊστώνων») λογίων και βρισκόταν σταθερά κάτω από τη σκιά ενός ελληνοκεντρικού ιστορισμού και των ιδεολογικών του προτεραιοτήτων.

Η πλειονότητα των αναζητήσεων της ελληνικής λογιούνης γύρω από την ιστορικότητα του χώρου εντάσσεται πράγματι στο κυρίαρχο κλίμα μιας ιδεολογικής εθνικής ιστορικής γεωγραφίας. Χαρακτηριστικές ως προς αυτό παραμένουν οι σχετικές αναζητήσεις των σημαντικότερων ελλήνων λογίων («ιστορικο-γεωγράφων») του 19ου αιώνα και του αρχόμενου 20ού, όπως του Αντωνίου Μηλιαράκη, του Μαργαρίτη Δήμιτσα και του Κωνσταντίνου Ράδου: φορείς και εκφραστές της ιστοριοδικής ευρυμάθειας του 19ου αιώνα, και οι τρεις ενέταξαν τις ζητήσεις τους γύρω από την ιστορία του χώρου στο πλαίσιο των κυρίαρχων εθνικών, εκπαιδευτικών και ιστορικών τους προτεραιοτήτων.

Τα ενδιαφέροντα για την παλαιά γεωγραφία θα ενισχυθούν στα τέλη του αιώνα. Στα 1885, ο Αντώνιος Μηλιαράκης δημοσιεύει σε διαδοχικά τεύχη του περιοδικού *Εστία* μια εκτενή μελέτη για τη *Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητρίων* (1791)⁴¹, ενώ στη *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία* του θα κάνουν κρίσεις και προσθήκες οι Β. Α. Μυστακίδης και G. Hirschfeld⁴². Θα ακολουθήσουν κι άλλες εργασίες: ο Δ. Κ. Κοκίδης θα αφιερώσει μια σύντομη μελέτη στο γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου, ο Γρηγόριος Βερναρδάκης και ο

40. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία...*, Αθήνα 1889, αναστατική επανέκδοση, Αθήνα, Κουλτούρα, 1981.

41. Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία αυτού», *Εστία* 19 (1885), 115-119, 131-136, 147-151, 163-167. Στο άρθρο θα κάνει παρατηρήσεις και προσθήκες ο Ζερλέντης (*Εβδομάς*, 1885, 154). Είχε προηγηθεί η δημοσίευση της περί την Ελλάδα εισαγωγής της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* από τον Στ. Κρίνο (*Σύνοψις εθνική περιέχουσα επιτομή χρονολογικήν και ιστορικήν των μεταβολών της Ελλάδος και γεωγραφία αυτής παρά Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου των Δημητρίων...* εν Αθήναις, 1879).

42. Β. Α. Μυστακίδης, *Κρίσεις, Διορθώσεις, Προσθήκαι...*, Κωνσταντινούπολη 1890· G. Hirschfeld, "Zur Geschichte der Geographie bei den Neugriechen", *Berliner Philologische Wochenschrift* 9/10 (1890). Και τα δύο άρθρα ανατυπώθηκαν από τις Εκδόσεις Κουλτούρα ως συμπλήρωμα της ανατύπωσης της βιβλιογραφίας του Μηλιαράκη. Ας σημειωθεί ότι τη χρονιά της έκδοσης των *Κρίσεων* ο Μυστακίδης δίδασκε γεωγραφία στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.

Μαργαρίτης Δήμιτσας θα σχολιάσουν τα Γεωγραφικά του Στράβωνα, ο Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης θα εκδώσει μια ομηρική γεωγραφία και μια ιστορική γεωγραφία της Παλαιστίνης, με χάρτες⁴³. Ο τελευταίος προσφέρει ένα ωραίο παράδειγμα μέσου πολυμαθούς έλληνα ιστοριοδίφη του 19ου αιώνα και της πολύπλευρης περιέργειάς του. Κοντά στις έρευνές του για την ιστορική γεωγραφία της Παλαιστίνης και του ομηρικού κόσμου, ο Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης ασχολήθηκε με την τοπική ιστορία της γενέτειράς του, του Άργους, με την εκκλησιαστική ιστορία και τέχνη, με την αρχαιολογία και τη λαογραφία, με τη λατινική ποίηση και την αρχαία ελληνική γραμματική.

Παράλληλα με τους αρχαιοδίφες, οι λόγιοι απογραφείς της ελληνικής πνευματικής παραγωγής, στο πλαίσιο των συστηματικών ανασυγκροτήσεων της εθνικής γραμματολογίας, θα στραφούν προς την ιστορία της γεωγραφικής γραμματείας και της παλαιάς χαρτογραφικής παραγωγής. Ο Μανουήλ Γεδεών, μέσα στην ανανεωτική οπτική των φαινομένων του πολιτισμού («η πνευματική κίνησις») θα συμπεριλάβει τις ελληνικές γεωγραφικές ενασχολήσεις, δίνοντας έμφαση στη διάχυση των γεωγραφικών ιδεών μέσω της διδασκαλίας και της έκδοσης γεωγραφικών βιβλίων κατά τον 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα⁴⁴. Ο Émile Legrand, μέσα από ένα πρώιμο ενδιαφέρον για τις παρυφές της λόγιας γεωγραφικής παιδείας, θα δημοσιεύσει σχολιασμένο το περιηγητικό ποίημα του Βασιλείου Βατάτζη και τη δημώδη ελληνική μετάφραση του *Liber Insularum Archipelagi* του Buondelmonti⁴⁵. Ο Κωνσταντίνος Σάθας θα απογράψει συστηματικά τις γεωγραφικές εργασίες των ελλήνων λογίων στη γραμματολογία του και θα αντιμετωπίσει τους παλαιούς χάρτες ως ιστορικά τεκμήρια⁴⁶.

43. Δ. Κ. Κοκίδης, «Κλαύδιος Πτολεμαίος», *Πισσός* 4 (1871), 25-31 και 97-102· Γρηγόριος Βερναρδάκης, *Symbolae criticae in Strabonem...*, Λειψία 1877 (58 σ.)· Μαργαρίτης Δήμιτσας, «Κριτικά διορθώσεις εις Στράβωνα και τα αποσπάσματα αυτού», ανάπτυπο από το περιοδικό *Αθήναιον* 8/9 (1880) (39 σ.)· Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης, *Ομηρική Γεωγραφία μετά γεωγραφικών πινάκων...*, 1884 (240 σ.)· Ο ίδιος, *Παλαιστίνη, ήτοι, Ιστορία και γεωγραφία της Αγίας Γης εξηγημένη εκ της Γραφής*.

44. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Η πνευματική κίνησις του γένους ημών κατά τα πρώτα έτη του 19' αιώνας», δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια* του 1888. Επανεκδόθηκε με φροντίδα του Άλκη Αγγέλου και του Φίλιππου Ηλιού (Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους*, Αθήνα, Ερμής, 1976. Τα περί τη γεωγραφία στις σ. 185-188 της έκδοσης του Ερμή).

45. Émile Legrand, "Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie", *Nouveaux Mélanges Orientaux*, Παρίσι 1886, σ. 185-295 και Ο ίδιος (επιμ.), *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version grecque par un Anonyme...*, Παρίσι, Ernest Leroux, 1897.

46. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας, Documents inédits relatifs à*

Ο λογοτέχνης και ιστορικός Κωνσταντίνος Ράδος (1862-1931) στάθηκε ο εμπνευστής των γεωγραφικών σπουδών στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας και εμπνευστής του περιοδικού της οργάνου, του *Γεωγραφικού Δελτίου*. Το περιοδικό κυκλοφόρησε σε τρεις περιόδους (1904, 1926-1932 και 1932-1951) και ανάμεσα στα θέματά του συγκαταλέγονταν η ιστορία της γεωγραφίας⁴⁷. Παραμένει σίγουρα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ιστορία της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής διατυπώνεται ως προτεραιότητα των ελληνικών γεωγράφων στις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁸. Στην πρώτη φάση της κυκλοφορίας του *Γεωγραφικού Δελτίου* (τεύχη 1-4, 1904) θα δημοσιευθούν ενδιαφέροντα όσο και εκτενή σχόλια του πολυμαθούς Σπυριδωνός Δε-Βιάζης γύρω από τους ιταλούς περιηγητές στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1200-1899⁴⁹.

Η απόπειρα ίδρυσης της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας ως συλλογικού φορέα δεν θα ευοδωθεί. Η Εταιρεία θα ατονήσει έναν χρόνο μετά την ίδρυσή της και θα επανδριυθεί ουσιαστικά στα 1919, ως κρατική πλέον υπηρεσία: ήταν η στιγμή όπου η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία έδινε στην Ελλάδα την πρόσκαιρη αίγλη μιας περιφερειακής δύναμης η οποία όφειλε να διαθέτει σύγχρονους επιχειρησιακούς μηχανισμούς ελέγχου και διαχείρισης του χώρου⁵⁰. Η ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου θα συνεχίσει να περιλαμβάνεται στα ενδιαφέροντα της Εταιρείας. Στο *Γεωγραφικό*

l'histoire de la Grèce au moyen âge... Documents tirés des archives de Venise (1400-1500), Παρίσι - Λονδίνο - Αθήνα - Λιψία, Maisonneuve et Cie, Quaritch, B., Coromelas, Andre, Brockhaus, F. A., 9 τ., 1880-1890. Οι χάρτες δημοσιεύονται στους δύο πρώτους τόμους.

47. Τα θέματα τα οποία στόχευε να καλύψει είναι ενδεικτικά του εύρους των ενδιαφερόντων της Εταιρείας κατά τον αρχόμενο 20ό αιώνα: «η επιστήμη της Γεωγραφίας, η ιστορία της Γεωγραφίας, οι Γεωγραφικοί εταιρείαι και τα Γεωγραφικά Συνέδρια, η Γεωγραφία εν τη εκπαίδευσει, Ειδικά γεωγραφικά πραγματεία και μελέται, Περιηγήσεις, Εθνογραφικά, Οικονομική Γεωγραφία και Στατιστική, Χαρτογραφία, Γεωγραφική κίνησις, Βιβλιογραφία». Βλ. Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, (υποσ. 6), σ. 28.

48. Η ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου στην Ευρώπη του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε εν μέσω έντονων ανταγωνισμών των κυρίαρχων δυνάμεων, τα συμφέροντα των οποίων επιχείρησε τις περισσότερες φορές να εξυπηρετήσει. Το ζητούμενο ήταν συχνά να αποδειχθεί η υπεροχή της μιας έναντι της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης στον τομέα των εξερευνήσεων και των ανακαλύψεων, το θάρρος και η ενημέρωση των περιηγητών της, η πρωτοπορία της στον τομέα των εφαρμογών διαχείρισης του χώρου, το κύρος των πανεπιστημιακών της δασκάλων και των εταίρων των γεωγραφικών της εταιρειών.

49. Βλ. Ντίνος Κονόμος, «Σπυριδών Δε-Βιάζης (1849-1927). Αναγραφή των έργων του», *Ο Ερασιστής* 40-41 (1969), 149.

50. Βλ. Αναστ. Αλεξόπουλος, *Η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία*, Αθήνα 1991.

Δελτίο θα δημοσιευθούν οι εργασίες του Π. Κιλίμη για την ιστορία της χαρτογραφίας της Ελλάδας και το περί την Ελλάδα χαρτογραφικό έργο του Vincenzo Coronelli⁵¹.

Στον δημόσιο τομέα, ιδίως στις στρατιωτικές υπηρεσίες διαχείρισης του χώρου, παρατηρείται επίσης ένα ισχυρό ενδιαφέρον για την ιστορία του κλάδου. Η Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού ιδρύθηκε στα 1889 και η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού στα 1919. Τα υπομνήματα που δημοσιεύουν οι διευθυντές τους σε τακτά χρονικά διαστήματα και επετείους, μολονότι χρησιμότεα στην ιστορική έρευνα, δεν μπορεί να θεωρηθούν ως επιστημονικές ιστορικές συμβολές⁵².

Τα ανοίγματα προς την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου επιχειρούνται κάτω από ιδιότυπες προτεραιότητες. Η ιστορική γεωγραφική παραγωγή ενδιαφέρει άλλοτε προκειμένου να τεκμηριωθεί η διαρκής παρουσία του ελληνικού στοιχείου στον ελληνικό χώρο (πράγμα έκδηλο και στα σχολικά γεωγραφικά εγχειρίδια της εποχής) κι άλλοτε προκειμένου να καλυφθούν πρακτικές ανάγκες, όπως εκείνη των τεκμηριωτικών ελλειμμάτων της τοπικής αλλά και της εθνικής ιστορίας. Συναφή εθνικά και πατριωτικά κίνητρα οδήγησαν κατά την ίδια περίοδο τον Ιωάννη Γεννάδιο στη συγκρότηση μιας πρώτης συλλογής γεωγραφικών κειμένων για την Ελλάδα και τις περιοχές της, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της κεντρικής ενότητας *Geography and Travel* της Γενναδείου Βιβλιοθήκης⁵³.

Η ιστορία του περιηγητισμού αποτελεί αντικείμενο στο οποίο επέμεινε η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία. Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η προσοχή της ελληνικής αλλά και της βαλκανικής λογιούσης ήταν στραμμένη προς τους αυτόπτες παρατηρητές των εντοπίων πραγμάτων⁵⁴. Η πρακτική

51. Π. Κιλίμης, «Το γεωγραφικόν έργον του Βικεντίου Κορονέλλι και ιδίως το αφωρών εις την Ελλάδα», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, περίοδος Γ' 1 (1932-1951), 1-32, και Ο ίδιος, «Ο χάρτης της Ελλάδος, επισκόπησις και εξέλιξις αυτού», ανάτυπο από το *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, χ.τ.χ.

52. Βλ. Κων. Β. Κουτρουβέλης, *Η ιστορία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, 1889-1989*, 2 τ., Αθήνα, Γ.Υ.Σ., 1977-1992· Μ. Ματθαίουπούλου, *Υδρογραφία*, Αθήνα 1898, ειδικότερα στα Προλεγόμενα. Επίσης *Υδρογραφική Υπηρεσία, Η Ναυτική Χαρτογράφηση της Ελλάδος, συνοπτική επισκόπησις από της Ανεξαρτησίας μέχρι του 1941*, Αθήνα 1942.

53. Για τη συγκρότηση της συλλογής βλ. Francis R. Walton, "Portrait of a Bibliophile XII: Ioannes Gennadius, 1844-1932", *The Book Collector*, Φθινόπωρο 1964, 305-326.

54. Ενδιαφέρουσες παραμένουν οι πρώιμες απογραφικές εργασίες του περιηγητικού υλικού από τον Αλέξανδρο Καραλή («Οι περιηγηταί», *Εβδομάς* 3 (1886), 118-135) και τον ανθρωπολόγο Κλώνα Στέφανο ("La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical", *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*,

ελέγχου των αντανάκλασεων της πραγματικότητας δεν άργησε να μετατραπεί σε ιστορικό ενδιαφέρον. Ήδη στα 1909 ο Eugène Lovinesco δημοσιεύει μια πρώτη εκτίμηση-απογραφή των περί την Ελλάδα γαλλικών περιηγήσεων κατά τον 19ο αιώνα⁵⁵. Την εποχή που ο Γεννάδιος συγκροτεί και προσφέρει στην ακαδημαϊκή κοινότητα το πάντοτε πολύτιμο γεωγραφικό corpus που συνέλεξε, ο Nicolai Iorga επιχειρεί μια πρώτη συνθετική εκτίμηση του γαλλικού περιηγητισμού στην Ανατολική Ευρώπη⁵⁶. Αλλά και αυτή η ακουσίως συντονισμένη στροφή σημειώθηκε στις παρυφές της ιστορικής θεώρησης του γεωγραφικού υλικού καθώς τα κίνητρά της συνδέονται με τη διάθεση κάλυψης των ελλείψεων στην τεκμηρίωση της βαλκανικής ιστοριογραφίας αλλά και τη διάθεση τεκμηρίωσης των πολιτιστικών δεσμών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης με τη Δυτική. Ανάμεσα στις πρώιμες ελληνικές εργασίες με αντικείμενο την περιηγητική γραμματεία ξεχωρίζουν εκείνες του Αιμίλιου Μαλάκη⁵⁷, της Ελένης Βουραζέλη⁵⁸, των Φίλιππου Αργέντη και Στίλπωνος Κυριακίδη⁵⁹, καθώς και η πρώτη συστηματική απογραφή του υλικού που συνέλεξε ο Γεννάδιος από τον αμερικανό κλασικό φιλόλογο Shirley Howard Weber⁶⁰. Οι πρώιμες εργασίες αποθησαυρισμού και ερμηνευτικής οργάνωσης του περιηγητικού υλικού πραγματοποιούνται με γνώμονα την εξυπηρέτηση της ιστορικής γεωγραφίας και της τοπικής ιστορίας, και των ανθρωπολογικών και λαογραφικών της περιεργειών, ενώ ο περιηγητισμός ως φαινόμενο προσεγγίζεται σε συνάρτηση με την ιδέα ενός πρώιμου ευρωπαϊκού «φιλελληνισμού» και του συνδρόμου της, («των κατηγορών του γένους»).

Τα ενδιαφέροντα της λογιούσνης για την ιστορία και την ιστορικότητα του ελληνικού χώρου και της πρόσληψής του από τους ξένους είναι πολλά και εκδηλώνονται σε ποικίλα περιβάλλοντα. Από αυτά απουσιάζει ωστόσο η «επίσημη», εθνική και πολιτική ιστοριογραφία του 19ου και του αρχόμενου 20ού αιώνα.

1884). Ο τελευταίος συνδέεται με την ιστορία της νοσολογίας, που αντιμετωπίζει από την ιατρική σκοπιά τον γεωγραφικό παράγοντα.

55. Eugène Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce du XIXe siècle*, Παρίσι 1909.

56. N. Iorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Παρίσι 1928.

57. Émile Malakis, *French Travelers in Greece (1770-1820)*, Φιλαδέλφεια 1925.

58. Ελένη Δ. Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τεύχος Α' Εισαγωγή, Αθήνα 1939.

59. Φίλιππος Π. Αργέντης και Στίλπων Π. Κυριακίδης (επιμ.), *Η Χίος παρά τοις γεωγράφους και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνα*, 4 τ., Αθήνα, Εστία, 1946.

60. Shirley Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East, made during the XIX century...*, Πρίνστον 1952· Ο ίδιος, *Voyages... in Greece, the Near East and Adjacent Regions, made previous to the Year 1801...*, Πρίνστον 1953.

Πράγματι, η ελληνική πολιτική ιστοριογραφία φαίνεται να αποφεύγει συστηματικά τη μελέτη των γεωγραφικών παραμέτρων των φαινομένων που εξετάζει. Η χρήση της ιστορίας του χώρου ως αναλυτικού εργαλείου προσέκρουσε σε εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, καθώς αυτή επιχειρούσε να οργανώσει ερμηνευτικά δεδομένα διάσπαρτα σε μια ευρύτατη γεωγραφική έκταση με κυμαινόμενα όρια, πέραν πολύ των συνόρων του ελληνικού κράτους. Η παράκαμψη των γεωγραφικών παραμέτρων της ιστορίας –εμφανής στην πολιτική ιστοριογραφία από τον Παπαρρηγόπουλο έως τον Κορδάτο– ενίσχυσε την περιθωριοποίηση των μελετητών της ιστορικής γεωγραφίας και της τοπικής ιστορίας και επιτάχυνε την απομόνωσή τους σε μια δεύτερη ζώνη, σηματοδεδιγμένη από την έλλειψη συγκροτημένου ιστοριογραφικού σχήματος, την εγκυκλοπαιδική ευριμάθεια και τις αρχαιοδιφικές εμμονές.

Η απαξία αυτή έχει ωστόσο τα όριά της καθώς οι πολιτικές εξελίξεις υποχρέωσαν την εθνική ιστοριογραφία να αντιμετωπίσει αν όχι τους γεωγραφικούς παράγοντες της ιστορίας, τουλάχιστον την ιστορική βάση των εδαφικών ζητημάτων. Οι διαδοχικές φάσεις του αλυτρωτισμού, του Μακεδονικού προεξάρχοντος, επιστράτευσαν και τις δυνάμεις των επισήμων ελλήνων ιστορικών αλλά και των ιστορικών των εμπλεκόμενων βαλκανικών δυνάμεων. Η ελληνική, η σερβική και η βουλγαρική ιστορική γεωγραφία επιτάχθηκαν ως αξιόμαχες πολεμικές μηχανές και ένα πλήθος άρθρων, πανηγυρικών, μαχητικών φυλλαδίων, ιστορικών πραγματειών και χαρτών κατέκλυσε την εκδοτική αγορά. Ο Ηρόδοτος, ο Πτολεμαίος, ο Στράβων, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Στέφανος Βυζάντιος βρέθηκαν στο προσκήνιο και τα σκοτεινά αρχαιοδιφικά ζητήματα της ιστορικής γεωγραφίας απασχόλησαν τον Παπαρρηγόπουλο, τον Νεοκλή Καζάτζη, τον Παύλο Καρολίδη, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο αλλά και την κοινή γνώμη⁶¹.

Με το τέλος του πολέμου και τη Μικρασιατική Καταστροφή η γεωγραφική προπαγάνδα θα κοπάσει, ωστόσο η γεωγραφία θα συνδεθεί ξανά με την ιστορία από μια νέα, έμμεση πάντοτε, οδό. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1920 παρατηρείται πράγματι ένα άνοιγμα της παραδοσιακής, πολιτικής και διπλωματικής ιστοριογραφίας προς τη γεωγραφική οπτική, τάση που σχετίζεται με τις εξελίξεις που σημειώνονται στην πολιτική γεωγραφία, και ειδικότερα στην ανάπτυξη των γεωπολιτικών προσεγγίσεων και την ενσωμάτωσή τους στη συμβατική ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων αλλά και την εθνική ιστοριογραφία⁶². Πέρα από την ευρύτερη απορρόφηση των γεωπολιτικών προσεγγί-

61. Για τον πολιτικό ρόλο των «επισήμων» ιστορικών και τις εμπλοκές τους στις εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις, βλ. εδώ τη συμβολή του Γιάννη Κουμπουρή.

62. Οι γεωπολιτικές προσεγγίσεις εισήχθησαν στην Ελλάδα από τον Κ. Σ. Σφυρή,

σεων, η ελληνική ιστοριογραφία εστιάστηκε ειδικότερα στις έννοιες και τις λειτουργίες του ιστορικού χώρου, όπως είναι έκδηλο σε μια σειρά δημοσιευμάτων που κυκλοφόρησαν από τα 1940 και μετά⁶³. Παράλληλα, η γεωπολιτική οπτική επηρέασε τη μεθοδολογία και τα πορίσματά της μεταπολεμικής ιστορικής γεωγραφίας, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσουν ορισμένα αξιόλογα εγχειρίδια⁶⁴.

Σε διαφορετικό πλαίσιο και κλίμα επιχειρείται κατά τη δεκαετία του 1970 ένα άνοιγμα προς τους γεωγραφικούς παράγοντες της ιστορίας από τον Απόστολο Βακαλόπουλο, ο οποίος φτάνει να ταυτίσει την εργασία του ιστορικού και του γεωγράφου («[...] ο ιστορικός είναι εν μέρει ο γεωγράφος του παρελθόντος») ⁶⁵. Εν τούτοις, η μεθοδολογία του Απόστολου Βακαλόπουλου παρα-

τον Δημοσθένη Δανηλίδη, τον Κώστα Καραβίδα, τον Ι. Σοφιανόπουλο κ.ά. (Για τα βιογραφικά και εργογραφικά τους, βλ. πρόχειρα Δ. Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάκτος, 1988, σ. 308-342.) Ευχαριστώ τον Γιάννη Κουμπούρη για την επισήμανση της πρόωμης αυτής ομάδας.

63. Βλ. Κ. Άμαντος, «Γεωγραφία και Ιστορία ή ο γεωγραφικός παράγων εις την Ιστορίαν», *Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 1940, σ. 209-216. Στην ίδια γραμμή συνέχισαν ο Στίλβων Κυριακίδης (*Ο Ελληνικός ζωτικός χώρος από της αρχαιότητας μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1945), ο Αλ. Σίνος (*Η γεωγραφική ενότητα του ελληνικού μεσογειακού χώρου*, 2 τ., Αθήνα 1945-46), ο Αριστομένης Καλλιάβας (*Η νεώτερα πολιτική ιστορία και η γεωπολιτική της Μέσης Ανατολής*, Αθήνα 1950), ο Γασπ. Γ. Μισταρίδης («Επί των σχέσεων μεταξύ γεωγραφίας και ιστορίας/Sur les rapports entre la géographie et l'histoire», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, περίοδος Γ', 2 (1959), 81-104) αλλά και ο Ν. Φυρούκης από διαφορετική ιδεολογική σκοπιά (*Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1973). Ανάμεσα στις σύγχρονες ελληνικές εργασίες πρέπει να μνημονευθούν εκείνες του Γιώργου Πρεβελάκη και ειδικότερα η μελέτη *Les Balkans. Culture et Géopolitique*, Παρίσι 1994. Ενδιαφέρουσες τέλος οι εργασίες του Ιωάννη Μάζη για τον Friedrich Ratzel («Friedrich Ratzel. Γερμανική γεωγραφία και γένεση της γεωπολιτικής», *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου*, χ.τ.χ., σ. 81-104 και Ο ίδιος, «Εισαγωγή» στην έκδοση Friedrich Ratzel, *Ο ζωτικός χώρος*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2001). Για την ιστορία των γεωπολιτικών θεωριών, βλ. Aymeric Chauprade, *Géopolitique. Constantes et Changements dans l'histoire*, Παρίσι, Ellipses, 2003. Βλ. επίσης Κώστας Βέργος, *Γεωπολιτική των Εθνών και της Παγκοσμιοποίησης, για μια ιστορία της γεωγραφίας και μια γεωγραφία της ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004. Παρά τον υπότιτλό του, το έργο δεν καλύπτει θέματα της ιστορίας της γεωγραφίας.

64. Γεώργιος Τ. Κόλιας, *Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1948 και Β. G. Spyridonakis, *Essays on the historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, <Institute for Balkan Studies 180>, Θεσσαλονίκη 1977.

65. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Α', Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁷⁴ (1961), σ. 12.

μένει συνδεδεμένη με το παραδοσιακό εθνικό ερμηνευτικό σχήμα και η (ομολογουμένως συχνή) αναδρομή στις γεωγραφικές παραμέτρους πραγματοποιείται σε αποσπασματική, τοπική κλίμακα και αφορά στη συμπληρωματική ερμηνεία απομονωμένων πάντοτε φαινομένων. Η ειδική αυτή περίπτωση στο σώμα της παραδοσιακής ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως εξάλλου και η συγγενής περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου, πρέπει να ερμηνευθούν ως απόρροια των ιστοριοδικών και φιλολογικών καταβολών των συγκεκριμένων ιστορικών.

III. Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΟΥ 1960: Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Στη δεκαετία του 1960 θα ανανεωθεί το ιστορικό ενδιαφέρον για τη γεωγραφική σκέψη. Σε αυτό συνέδραμε αναμφισβήτητα η προεργασία, τόσο η διεύρυνση των δεξαμενών τεκμηρίωσης της ιστορίας του πολιτισμού που είχε προτείνει ο Μανουήλ Γεδεών, όσο και η απογραφική και υλική συγκέντρωση του υλικού (Μηλιαράκης, Σάθας, Λάμπρος, Γεννάδιος και οι μελετητές του περιγητισμού). Ωστόσο, στην ανανέωση της δεκαετίας του 1960 συνέβαλε πρώτιστα η οπτική και η μεθοδολογία που ενέπνευσε ο Κ. Θ. Δημαράς σε έναν κύκλο μελετητών της ιστορίας των γραμμάτων.

Για τον Δημαρά και τον κύκλο του, η ιστορία των γραμμάτων ήταν μια ιστορία των ιδεών και των συνειδήσεων, πράγμα που τη συνέδεε με τη Σχολή των *Annales* και ανανέωνε ταυτόχρονα τις δεξαμενές τεκμηρίωσης της ιστοριογραφίας συμπληρώνοντάς τες με τη λόγια παραγωγή⁶⁶. Στο έργο του Δημαρά και του κύκλου του η λόγια παραγωγή δεν προσεγγίζεται πλέον υπό το πρίσμα της συμβατικής ιστορίας της λογοισύνης αλλά αποκαθίσταται ως ερμηνευτικός συντελεστής της ιστορίας. Η ιδιότυπη αυτή μεθοδολογία –στα ασαφή όρια της ιστορίας και της φιλολογίας– διέυρνε το ριπίδι της νεοελληνικής ιστορικής έρευνας. Ως προς τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, τα έργα και τα ενδιαφέροντα γεωγράφων, τοπικών ιστοριογράφων και αρχαιοδιφών θα έρθουν στο προσκήνιο ενώ, παράλληλα, θα αξιολογηθούν συστηματικά οι νεότερες εργασίες τοπικής ιστορίας⁶⁷. Τα έργα αυτά θα αντιμετωπισθούν ως διάπαρτες ψηφίδες που ανασυνθέτουν, στο σύνολό τους, την εθνική

66. Βλ. «'Ως η διψώσα έλαφος...», συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα Θέματα Β'*, τχ. 35-37 (1988), 9.

67. Στις εβδομαδιαίες επιφυλλίδες της εφημ. *Το Βήμα*. Βλ. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 210-221.

ιστορία, αλλά και ως αναλύσεις φυσικών και ιστορικών πραγματικοτήτων, που αγνοήθηκαν από την εθνική ιστοριογραφία⁶⁸.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα επιχειρηθεί η αναλυτική ερμηνεία και η ένταξη της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής στην ευρύτερη κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Η ιστορική περίοδος της ελληνικής γεωγραφικής σκέψης που μελετήθηκε διεξοδικά είναι εκείνη του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αφού η περίοδος αυτή στάθηκε το κατ' εξοχήν πεδίο των μελετών αυτής της ομάδας. Ο ίδιος ο Δημαράς θα εμβαθύνει στη συνδρομή των γεωγραφικών ενασχολήσεων στη συγκρότηση του εθνικού ιδεολογικού οικοδομήματος⁶⁹, στον ρόλο των κοσμογραφικών και των γεωγραφικών ιδεών στη συγκρότηση μιας νεωτερικής συνείδησης και θα εντοπίσει καίρια τον ρόλο της προεπαναστατικής γεωγραφίας, την οποία θα μελετήσει ως πεδίο διαμόρφωσης της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης⁷⁰.

Η μεθοδολογία του Δημαρά και του κύκλου του, και αυτό πρέπει να τονισθεί εδώ, παρέμενε ουσιαστικά εμπειρική: στόχευε περισσότερο στην εγκύλιση της λόγιας παραγωγής στο σώμα των πηγών της ιστοριογραφίας, και λιγότερο (αν όχι καθόλου) στη διεύρυνση του φάσματος των ιστορικών ερευνών⁷¹. Παραμένει πράγματι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όταν ο ίδιος προ-

68. «[...] Αν αυτές οι πραγματικότητες οι φυσικές και ιστορικές αγνοήθηκαν σε κάποια στιγμή, και δημιουργήθηκε εκ των άνω το υδροκέφαλο θηρίο που ονομάζεται ελληνικό κράτος τούτο είναι ένας ακόμη πρόσθετος λόγος για να μελετήσουμε προσεκτικά πώς ήταν άλλοτε τα πράγματα, τον καιρό που ο ελληνισμός ανέβαινε με ζωηρό πόδι προς την ακμή του». Κ. Θ. Δημαράς, «Ζητήματα μεθόδου», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 1950. Το παραθέτει ο Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, *ό.π.*, σ. 213.

69. Βλ. μεταξύ άλλων Κ. Θ. Δημαράς, «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία* 51, τχ. 591 (15 Φεβρουαρίου 1952), 225-230 και 51, τχ. 592 (1 Μαρτίου 1952), 306-311. Βλ. επίσης στο κεφάλαιο της *Ιστορίας της Λογοτεχνίας* «Η ανάπτυξη της περιέργειας» (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 172-185). Επί πλέον θα εμβαθύνει στη μελέτη της γεωγραφικής διάχυσης των πολιτιστικών και ιδεολογικών φαινομένων. (Για την ιστορική γεωγραφία στο δομικό υπόβαθρο του έργου του Δημαρά, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τα μείζονα θέματα στις συναντήσεις», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 223-227.)

70. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986, σ. 48-62.

71. Γράφει χαρακτηριστικά ο Δημαράς στην πρώτη σελίδα του Προλόγου της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*: «[...] Ακόμα δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ορισμένοι κλάδοι του επιστητού εκφράζουν μια τροπή του νου, η οποία, στην εποχή οπού δεσπόζει, έχει την ανταπόκρισή της στα μνημεία του έντεχνου λόγου: τα φιλοσοφικά, τα ιστορικά,

λογίζει την έκδοση της αλληλογραφίας Δανιήλ Φιλιππίδη – Barbié du Bocage – Άνθιμου Γαζή, που εξέδωσε η Αικατερίνη Κουμαριανού στα 1966 στη σειρά εκδόσεων του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, αδιαφορεί για το γεγονός ότι πρόκειται για την αλληλογραφία τριών λογίων που τους ενώνει πρωτίστως (αν όχι αποκλειστικά) η γεωγραφία, και το έργο παρουσιάζεται ως ένα παλλόμενο από ζωντάνια τεκμήριο, μνημείο και ψυχογράφημα της προεπαναστατικής πνευματικής ζωής⁷². Σε συναφές κλίμα θα κινηθεί και η ανάλυση της Αικατερίνης Κουμαριανού: θα αναφερθεί σε πολλά σημεία των σχολίων της στα κοινά γεωγραφικά ενδιαφέροντα των τριών αλληλογράφων – με έμφαση σε εκείνα του Barbié du Bocage –, ωστόσο αυτά διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο, υπόβαθρο και αφετηρία των διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίες ξεπερνούσαν τα κοινά επαγγελματικά ενδιαφέροντα όπως φανερώνεται στο ευρύ διάστημα των 25 χρόνων της αλληλογραφίας.

Η έκδοση αυτή αποτέλεσε ωστόσο το έναυσμα για μια γόνιμη συνέχεια. Την ίδια χρονιά (1966), η Αικατερίνη Κουμαριανού θα δημοσιεύσει στο περιοδικό *Εποχές* ένα εμπειριστατωμένο μελέτημα για τη *Νεωτερική Γεωγραφία των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά*, ενώ στα 1970 θα εκδώσει σχολιασμένο το ελληνικό μέρος του έργου⁷³. Στη *Νεωτερική Γεωγραφία* θα επανέλθει η ίδια ιστορικός στα 1988, εκδίδοντας όλο το σωζόμενο μέρος της συγγραφής, ενώ στα 1994 θα προβεί σε μια εποπτική μελέτη του συνόλου των γεωγραφικών εκδόσεων του ελληνικού 18ου αιώνα⁷⁴. Η προσέγγισή της, εμπειρική

τα γεωγραφικά ή τα φυσικά ενδιαφέροντα, όταν προέχουν σε μια εποχή, σημαδεύουν αντίστοιχα και την λογοτεχνική παραγωγή. Έχουν λοιπόν κι αυτά την θέση τους εδώ όχι από την επιστημονική τους πλευρά, αλλά για να μας βοηθήσουν να συλλάβουμε ακριβέστερα το πνεύμα που επικρατεί κάθε φορά στην λογοτεχνία. Ύστερα, όταν ενταχθούν ομαλά μέσα στην όλη πνευματική ζωή, με τον ειδικό πλέον χαρακτήρα τους, παύουν να απασχολούν τον ιστορικό των γραμμάτων: η στιγμή της τροπής έχει σημασία, και όχι η ομαλή εξέλιξη των επιμέρους επιστημονικών κλάδων [...]]. Το ζήτημα των πηγών στην ιστοριογραφία πλέον διαπραγματεύεται ο Δημαράς στο *Για μια εθνική απογραφή. Διάλεξη που δόθηκε στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών στις 18 Ιανουαρίου 1963 από την Εταιρεία Θρακικών Μελετών*, Αθήνα, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1963.

72. Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Άνθιμος Γαζής, *Αλληλογραφία (1794-1819)*, έκδοση – σχόλια Αικατερίνη Κουμαριανού, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1966.

73. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Η 'Νεωτερική Γεωγραφία' των Δημητρίων», *Εποχές* X (1966), 22-29· Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία. Περί της Ελλάδος*, εισαγωγή, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1970.

74. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία*, εισαγωγή, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1988 και Η ίδια, «Greek Geographies of

στη βάση της, επέτρεψε να αναδειχθούν εσωτερικές ισορροπίες, κίνητρα και μεθοδολογίες των γεωγραφικών συγγραφέων, οι εξαρτήσεις τους από τα ξένα πρότυπα, το μέρος της πρωτοτυπίας που τους αναλογεί, η θέση του κάθε έργου στην ελληνική γεωγραφική παραγωγή καθώς και η επίδρασή του στη διαμόρφωση μιας εθνικής γεωγραφικής παιδείας.

Η γεωγραφία του Διαφωτισμού θα απασχολήσει αρκετούς μελετητές της περιόδου. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης θα την αντιμετωπίσει ως φορέα ωρίμανσης της εθνικής ιδέας και θα την παρουσιάσει ως παράδειγμα ιδεολογικού εκσυγχρονισμού, πεδίο έκφρασης μιας εκκοσμικευμένης συνείδησης του χώρου, που σταδιακά εξελίσσεται σε όχημα επαναστατικών ιδεών⁷⁵. Από τη σκοπιά της ιστορίας των θετικών επιστημών αντιμετωπίζει την προεπαναστατική γεωγραφική σκέψη και ο Γιάννης Καραάς. Το ενδιαφέρον του εδώ εστιάζεται κυρίως στην εξέλιξη των θεωρητικών προσεγγίσεων και των κοσμογραφικών ιδεών, μέσα από το ερμηνευτικό σχήμα των δράσεων και των αντιδράσεων στο νεωτερισμό⁷⁶. Ο Παναγιώτης Κονδύλης θα διερευνήσει κι αυτός τις κοσμογραφικές ιδέες του ελληνικού Διαφωτισμού στη βάση πάντοτε του διπολικού σχήματος («συντήρηση – ανανέωση») και θα καταλήξει στη διαπίστωση της κατίσχυσης της αριστοτελικής κοσμογραφίας όπως την είχε επεξεργαστεί η ορθόδοξη θεολογία⁷⁷.

Η γεωγραφική παραγωγή του ελληνικού Διαφωτισμού θα συνεχίσει να απασχολεί ερευνητές προερχόμενους και από άλλα περιβάλλοντα. Συνεχίζε-

the 18th century”, *Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου. Πρακτικά του έβδομου διεθνούς Συμποσίου της IMCoS*, Αθήνα, Οκλός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1994, σ. 173-187.

75. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University Ph. D. Dissertation, 1978, ελληνική έκδοση: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, κεφάλαιο Γ' (σ. 125-164): «Η γεωγραφία του πολιτισμού: Από την υμνολογία στην επανάσταση».

76. Μολονότι ένα ελάχιστο μέρος της γεωγραφικής παραγωγής μπορεί να ενταχθεί στις αποκαλούμενες «θετικές» επιστήμες. Βλ. Γιάννης Καραάς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος/Ζαχαρόπουλος, 1991 και Ο ίδιος, *Οι Επιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Β': «Οι Επιστήμες της Φύσης», Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1993. Στο ίδιο κλίμα κινούνται αρκετές εργασίες ιστορικών των επιστημών, όπως εκείνες του Γιώργου Βλαχάκη («Η θεμελίωση της Γεωγραφίας κατά τη νεοελληνική επιστημονική αναγέννηση (1750-1821): κείμενα, κριτήρια, ιδεολογικές προσεγγίσεις»), *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1998, σ. 712-725).

77. Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πληθύς των κόσμων», *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 109-128.

ται η έκδοση σπάνιων ή αδημοσίευτων γεωγραφικών έργων του ελληνικού Διαφωτισμού, όπως εκείνων του Αθανάσιου Ψαλίδα⁷⁸ ή του Γρηγόριου Κωνσταντά⁷⁹, ενώ, παράλληλα, συντάσσονται βιογραφίες ορισμένων από τους ανθρώπους εκείνους που διαμόρφωσαν τη νεοελληνική γεωγραφική παιδεία. Οι εργασίες αυτές θέτουν τις βάσεις για μια ουσιαστικότερη μελέτη της ιστορίας της γεωγραφικής σκέψης στην Ελλάδα, μολοντί σε ορισμένες από αυτές παρατηρείται μια διολίσθηση προς τον χώρο της παραδοσιακής ιστορίας της λογιουσύνης και μια τάση υποβάθμισης ή και παράκαμψης των γεωγραφικών ενδιαφερόντων⁸⁰.

Παράλληλα σημειώνεται μια αξιόλογη στροφή προς την ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού Διαφωτισμού. Η στροφή αυτή σηματοδοτείται από τη μεθοδική εργασία του Γεώργιου Λάιου για τους χάρτες του Ρήγα⁸¹. Ο Λάιος στην εμπειριστατωμένη και εκτενή μελέτη του αναζητεί τις πηγές της χαρτογραφίας του Ρήγα, την υποδοχή και την ακτινοβολία των χαρτογραφικών του πρωτοβουλιών, τις οποίες επιχειρεί να ερμηνεύσει ως έκφραση των πατριωτικών αιτημάτων ενός πρώιμου λαϊκού κινήματος. Επί πλέον αποδεικνύει ότι η αρχαιακή έρευνα μπορεί να βοηθήσει στη διερεύνηση των διαδικα-

78. Κοσιμάς Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*. Προλεγόμενα και σημειώσεις Αθαν. Παπαχαρίση, Ιωάννινα 1964. Με το ανέκδοτο γεωγραφικό έργο του Ψαλίδα ασχολήθηκε και ο Γ. Κεχαγιόγλου, «Ένα χειρόγραφο της Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα», *Ο Ερασιστής* 13 (1976), 23-40.

79. Γιώργος Θωμάς, *Η ανέκδοτη χωρογραφία της Ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, ένα χειρόγραφο του 1838*, Αθήνα 1984.

80. Τα γεωγραφικά ενδιαφέροντα και οι αντίστοιχες πρωτοβουλίες αναλύονται από τον Γ. Σ. Πλουμίδη στη βιογραφία του Γρηγόριου Φατσέα («Ο Αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 85-113), τους Olga Ciacnci και Paul Cernovodeanu στη βιογραφία του Ιωάννη Κομνηνού ("Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)", *Balkan Studies* 12 (1971), 143-186) και τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη στη βιογραφία του Ιώσηπου Μοισιόδακα (*Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985). Αντίθετα περνά σε δεύτερη μοίρα το σημαντικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Χρυσάνθου Νοταρά στη βιογραφία που του αφιέρωσε η Πηνελόπη Στάθη (*Ο Χρυσάνθος Νοταράς Πατριάρχης Ιερσολύμων*, Αθήνα 1999). Ας αναφερθεί εδώ και η ογκώδης και άنيση εργασία του Κωνσταντίνου Κυριακόπουλου, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714)*, 2 τ., <Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου αρ. 73>, Αθήνα 1990. Το έργο αυτό παραμένει χαώδες, ωστόσο οι εμφανείς αδυναμίες σύνθεσης και συγκρότησης αντισταθμίζονται από τον πρωτοφανή πλούτο και την ποικιλία του ελληνικού γεωγραφικού υλικού που κατάφερε να συγκεντρώσει αυτός ο πρόωρα χαμένος ερευνητής.

81. Γεώργιος Λάιος, «Οι Χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960), 231-312.

σιών σύνταξης, παραγωγής και διακίνησης της χαρτογραφίας. Με το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα θα ασχοληθεί και η Άννα Αβραμέα, εντοπίζοντας και μελετώντας το χειρόγραφο του χάρτη της Βλαχίας⁸².

IV. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η στροφή της ιστορίας των συνειδήσεων προς τη γεωγραφική γραμματεία αποσκοπούσε στην ενίσχυση με συμπληρωματικά επιχειρήματα ενός κεντρικού ιστοριογραφικού διακυβεύματος: της τεκμηρίωσης των ιδεολογικών και συνειδησιακών διεργασιών της ελληνικής παιδείας και της προσχώρησής της στη νεωτερικότητα. Το ιστοριογραφικό αυτό σχήμα πρότεινε ορισμένες νέες κατευθύνσεις και ταυτόχρονα έθετε μια σειρά περιορισμών. Πρώτα από όλα, το έργο των γεωγράφων, των τοπικών ιστορικών και των αρχαιοδιφών ανασύρθηκε από το σκότος και την απαξία, αξιολογήθηκε κριτικά και βρήκε τη θέση του στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Η προσέγγιση των μελετητών του ελληνικού Διαφωτισμού αντιμετώπιζε τα φαινόμενα της ιστορίας από την κορυφή τους, και όχι από τη βάση τους: καθώς τα ζητήματα αντιμετωπίστηκαν κάτω από το πρίσμα των διελκυστίνδων της δράσης και της αδράνειας, της παράδοσης και της νεωτερικότητας, της συντήρησης και της ανανέωσης (η στιγμή της τροπής), άνοιγε ο δρόμος για τη μελέτη των ιδεολογικών λειτουργιών της γεωγραφικής γραμματείας, ενώ περνούσε σε δεύτερη μοίρα η μελέτη της γεωγραφικής παραγωγής, των αναγκών που την εξέθρεψαν και τη συντήρησαν, η γνώση του χώρου που απέρρεε από αυτήν και, γενικότερα, η μελέτη της ιστορικής πρόσληψης του χώρου. Το συγκεκριμένο ιστοριογραφικό πρίσμα οδήγούσε την ιστορία των τεχνών και των επιστημών του χώρου προς μία επιστήμη προσαρμοσμένη στη μελέτη διανοητικών συγκρούσεων και διεργασιών. Η ιδεολογική ανάγνωση της γεωγραφικής παραγωγής και η σκοπιά των συνειδησιακών διεργασιών από την οποία προσεγγίστηκε το γεωγραφικό υλικό αποτελούσαν αναμφισβήτητα μια γόνιμη πρόταση, η οποία ωστόσο λειτούργουσε και ανασταλτικά.

82. Άννα Αβραμέα, «Η Νέα Χάρτα της Βλαχίας του Ρήγα και η Αυτόγραφος Επεξεργασία της», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 53 (1978), 395-407 και Η ίδια, «Τα Τοπωνύμια της Βλαχίας στον Χειρόγραφο Χάρτη του Ρήγα», *Ο Ερασιστής* 17 (1981), 100-119. Με τη Χάρτα του Ρήγα ασχολήθηκαν επίσης ο Βίκτωρ Μελάς (*Η Χάρτα του Ρήγα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997) και ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ., *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 1998).

Χαρακτηριστικό ως προς αυτό παραμένει και το ενδιαφέρον του Δημαρά και της ομάδας του για την περιηγητική γραμματεία. Αυτό εκδηλώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με έναν πολυφωνικό τόμο αφιερωμένο σε ορισμένους κεντρικούς περιηγητές στην Ελλάδα του 17ου, 18ου και αρχόμενου 19ου αιώνα, με έμφαση στα χρόνια 1780-1820, περίοδο ακμής του ελληνικού Διαφωτισμού και, συνακόλουθα, περίοδο ουσιαστών ζυμώσεων της ελληνικής κοινωνίας⁸³. Η περιηγητική γραμματεία προσεγγίσθηκε ως πηγή τεκμηρίωσης του κοινωνικού, οικονομικού και πνευματικού βίου του νεότερου ελληνισμού⁸⁴, με αποτέλεσμα να παρακαμφθεί η βασική γεωγραφική υπόστασή της και η μελέτη της ιστορίας του χώρου⁸⁵.

83. Λουκία Δρούλια – Αικ. Κουμαριανού – Εμμ. Ν. Φραγκίσκος – Παν. Μουλλάς – Γ. Π. Σαββίδης – Άλκη Αγγέλου, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1968. Τα κεφάλαια του βιβλίου είχαν προηγουμένως δημοσιευθεί στο περιοδικό *Εποχές*.

84. Δηλώνει χαρακτηριστικά ο Δημαράς: «[...] Αυτό άλλωστε το τόσο ανοιχτό ριπίδι του περιηγητισμού σ' εκείνα τα χρόνια, το ικανό να σκεπτάσει μέσα στον ελληνικό χώρο όλες, αισθητά, τις ανθρώπινες δραστηριότητες, είναι από τα πιο ωραία αγγαίρια της επιστήμης μας. Απορεί κανείς πώς έμεινε αναξιοποίητο και στο σύνολό του και στα κεφάλαιά του. Το σύνολο ίσως να πρέπει να περιμένει ακόμη. Από τα κεφάλαια, πάλι, είναι μερικά που έχουν αποκτήσει στην σημερινή παιδεία τόση ειδική αυτονομία, ώστε να μην είναι εύκολο να ενταχθούν σε γενικές έρευνες: ας πούμε τα φυσιογνωστικά, ή τα στρατιωτικά, ή και άλλα. Μερικά όμως κρατούν ακέραιη τη γεύση τους: οι οικονομικές απασχολήσεις, τυπική μαρτυρία μιας εποχής [...]» (Κ. Θ. Δημαράς, «Ο περιηγητισμός στον Ελληνικό χώρο», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 148).

85. Οι ενσυχολήσεις με την περιηγητική γραμματεία πλήθυναν θεαματικά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σε σημείο που να μπορεί να διακρίνει κανείς χαρακτηριστικά συρμού. Κομβικό σημείο των σχετικών ερευνών αποτελεί η εργασία του Κυριάκου Σιμόπουλου (1970-1989). Το τετράτομο έργο του, μνημειώδες και άριστο, λόγιο και εκλαϊκευτικό, προτείνει ένα ανθολόγιο κοινωνικών, εθνογραφικών και τοπογραφικών παρατηρήσεων των περιηγητικών αφηγήσεων για την Ελλάδα, στο οποίο ίλοι ανατρέχουμε (Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α': 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα 1972· τ. Β': 1700-1800, Αθήνα 1973· τ. Γ1: 1800-1810, Αθήνα 1985· τ. Γ2: 1810-1820, Αθήνα 1989). Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια ορισμένες συστηματικές εργασίες τεκμηρίωσης της περιηγητικής γραμματείας. Ο λόγος εδώ για τις συστηματικές και μακρές εργασίες εξακρίβωσης και καταγραφής των δρομολογίων των περιηγητών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τη γεωγραφική και ειδολογική ηλεκτρονική αποδελτίωση των περιηγητικών συλλογών της Γενναδείου Βιβλιοθήκης ή την απογραφή των δρομολογίων των ξένων περιηγητών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 15ο-16ο αιώνα από τον Στέφανο Γερασίμου. Βλ. Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 17* (1993), *Περιηγητικά Θέματα, Υποδομή και Προσεγγίσεις*, και Η ίδια, «Les relations de

Ωστόσο, η γεωγραφία και οι ποικίλες εφαρμογές της αποτελούσαν πλέον μέρος των πηγών της ιστορίας, ενώ η ιστορικότητα των προσλήψεων του χώρου είχε πλέον ενταχθεί στις παραμέτρους της ιστορικής ανάλυσης. Στην τροχιά της ιδεολογικής ανάλυσης των λειτουργιών της γεωγραφίας έλαβε χώρα κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 μια σειρά εργασιών τεκμηρίωσης και υποδομής, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας. Αυτές επικεντρώνονται σε εκδοτικές εργασίες ή εργασίες αποθησαυρισμού του ιστορικού γεωγραφικού υλικού. Το ενδιαφέρον πλέον των μελετητών εστιάσθηκε στην απογραφή και τη δημοσίευση του γεωγραφικού υλικού στη σχολική εκπαίδευση⁸⁶ και τα δημόδια (πρακτικά) γεωγραφικά βοηθήματα, θρησκευτικού ή κοσμικού χαρακτήρα. Προέκυψαν έτσι αξιόλογες δημοσιεύσεις για τα προσκυνητάρια του 17ου-18ου αιώνα⁸⁷, τις έντυπες ορθόδοξες τοπογραφικές εικόνες⁸⁸, την εγκυκλοπαιδική εμπορική γεωγραφία του αρχόμενου 19ου αιώνα⁸⁹, τους

voyages, sources historiques pour les pays du Levant (XVe au XIXe siècle”, *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècle*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1991, σ. 181-186· Stephan Yerassimos, *Les voyageurs dans l’Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991. Κοντά σε αυτά πρέπει να μνημονευθούν και οι αναλυτικοί κατάλογοι ιδιωτικών συλλογών περιηγητικών και γεωγραφικών έργων, όπως η έκδοση Leonora Navari, *Greece and The Levant. The Catalogue of the H. M. Blackmer Collection of Books and Manuscripts*, Λονδίνο 1989, ή Η ίδια, *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars from the Collection of Dimitris Contominas*, Αθήνα, Κότινος – Oaknoll, 2003.

86. Βλ. την εργασία της Χριστίνας Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα 1988. Για τα νεότερα βλ. Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία γεωγραφίας, αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», *Τί είν’ η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη – Θάλεια Δραγώνα, Αθήνα 1997.

87. Σωτ. Ν. Καδάς, «Εικονογραφημένο Προσκυνητάριο των Αγίων Τόπων (κώδ. 159 της Μονής Γρηγορίου)», *Κληρονομιά* 9 (1977), 369-434· Ο ίδιος, *Εικονογραφημένα Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων (τέσσερα ελληνικά χειρόγραφα 17ου-18ου αι.)*, Θεσσαλονίκη 1984· Ο ίδιος, *Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων. Δέκα Ελληνικά Χειρόγραφα 16ου-18ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1986· Ο ίδιος, «Ο καλλιγράφος και μικρογράφος Δανιήλ ο ιατρός και το έργο του», *Βυζαντινά* 13 (1985), 1280-1302· Ο ίδιος, *Οι Άγιοι Τόποι, εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17ου-18ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καπόν, 1998.

88. Ντόρη Παπασπράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ. 1-11, Αθήνα 1986. Ο δεύτερος τόμος είναι αφιερωμένος στα τοπογραφικά χαρακτηριστικά.

89. Βλ. τα επιλεγόμενα του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη στο Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς*, Βενετία 1815-1817, αναστατική επανέκδοση από το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989. Ο Τρ. Σκλαβενίτης, μελετώντας το «Εμπορογεωγραφικών Λεξικών» (τόμοι Γ' και Δ' του Κερδώςου Ερμή) επιχειρεί μια ανάλυση της πρακτικής γεω-

χάρτες⁹⁰ και τα βοηθήματα ναυσιπλοΐας της Αναγέννησης⁹¹.

Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν χωρίς ενιαίο σχεδιασμό, από ειδικούς προερχόμενους από ποικίλους επιστημονικούς κλάδους –ακόμη και συλλέκτες– και είναι συχνά διαφορετικής μεθοδολογίας και ποιότητας. Ωστόσο, διακρίνονται όλες από έναν αξιοπρόσεχτο κοινό παρονομαστή. Οι εργασίες αυτές απομακρύνονται από τον λόγιο γεωγραφικό στοχασμό, στον οποίο είχε επικεντρωθεί αποκλειστικά η μελέτη της γεωγραφίας του Διαφωτισμού, και στρέφονται σε περισσότερο επιχειρησιακές και δημόδιες εκφράσεις της γεωγραφικής παιδείας. Η μελέτη ύψων της συλλογικής πρόσληψης του χώρου φανέρωσε έναν νέο ερευνητικό ορίζοντα, πέρα από την ιστορία των συνειδητήσεων, προς τη διερεύνηση νοοτροπιών και πρακτικών ευρείας διάδοσης, αντοχής και διάρκειας, την αξιολόγηση των συναντήσεων του «λόγιου» με το «λαϊκό» και των ιδεολογικών υβριδίων που προκύπτουν.

Εάν ο δρόμος άνοιξε δύσκολα για ζητήματα της ιστορίας των επιστημών και των τεχνών του χώρου που ήσαν από παλαιά γνωστά στους ειδικούς, όπως οι μεγάλες γεωγραφικές συνθέσεις, η δημόδης και η σχολική γεωγραφική παιδεία ή η ιστορία του περιηγητισμού, τα πράγματα εμφάνισαν μεγαλύτερη καθυστέρηση στην ιστορία της χαρτογραφίας. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στον σύνθετο χαρακτήρα του υλικού, στην εξειδικευμένη γλώσσα που χρησιμοποιεί καθώς και στις επίσης εξειδικευμένες χρήσεις του. Άλλα αίτια συνδέονται με την απουσία δημόσιας συλλογής χαρτών στην Ελλάδα και τη συλλεκτική, συχνά ερασιτεχνική αντιμετώπιση του ιστορικού χαρτογραφικού υλικού. Η αντιμετώ-

γραφικής παιδείας και ενημέρωσης των ελλήνων εμπορευομένων του αρχόμενου 19ου αιώνα. Βλ. ακόμη Ο ίδιος, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, <παράρτημα περ. Μνημίων αρ. 5>, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1990.

90. Στέφανος Μακρυμύχαλος, «Ελληνες χαρτογράφοι του 16ου αιώνα», *Ο Εραμιστής* 2 (1964), 158-162· Γιώργος Τόλιας, *Οι Ελληνικοί ναυτικοί χάρτες – πορτολάνοι, συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ-Εκδόσεις Ολκός, 1999.

91. Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, Λιέγη, Faculté de Philosophie et Lettres, 1947, και *Compléments*, 1958· Στέφανος Μακρυμύχαλος, «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου αι.», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 211-221· Ο ίδιος, «Ο εκδότης του πορτολάνου του Τάγια του 1573», *Ο Εραμιστής* 5 (1967), 75-85· Βίκτωρ Μελάς, «Ο πορτολάνος της Ζαγοράς και μερικές παρατηρήσεις για τους ελληνικούς πορτολάνους», *Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και ημισιωτικού χώρου, Πρακτικά του έβδομου Διεθνούς Συμποσίου της IMCoS*, Αθήνα, Ολκός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1994, σ. 143-150· Δύο Χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι, φιλολογική έκδοση Αγαμέμνων Τσελίκας, εισαγωγή Βίκτωρ Μελάς, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003.

πιση αυτή προσέλαβε σημαντικές διαστάσεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες: συνδυάστηκε με την αστική καλαισθησία και ώθησε στα ύψη τις τιμές του παλαιού γεωγραφικού εποπτικού υλικού στο χρηματιστήριο της τέχνης.

Στην ιστορία της χαρτογραφίας η τομή σημειώνεται στην Ελλάδα στα 1972, με τη μελέτη της Άννας Αβραμέα, που πρότεινε ένα πρώτο συστηματικό ιστορικό διάγραμμα της περί την Ελλάδα δυτικής χαρτογραφίας. Στο θέμα αυτό θα επανέλθει αναλυτικότερα η ίδια ιστορικός στα 1985 με τον τόμο *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου*⁹². Η έκδοση αυτή θα αποτελέσει το έναυσμα και τη βάση για μια σειρά εργασιών ιστορίας της τοπικής και περιφερειακής χαρτογραφίας. Αυτές αποτελούν συνήθως καταλόγους που συνοδεύουν ιδιωτικές εκθέσεις χαρτογραφικού υλικού⁹³, κι άλλοτε συστηματικότερες εργασίες τοπικής χαρτογραφίας⁹⁴.

Στην ελληνική ιστοριογραφία της χαρτογραφίας παρατηρείται το χαρακτηριστικό, προ-επιστημονικό φαινόμενο της μεταπήδησης των συλλεκτών του υλικού από τον εμπειρικό ερασιτεχνισμό στη βιβλιογραφική και ιστορική τεκμηρίωση. Τα παραδείγματα, πολλά και αξιόλογα, φανερώνουν τη δυναμική των πραγμάτων⁹⁵. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η βιβλιογραφική απο-

92. Άννα Αβραμέα, «Η χαρτογράφηση του παράλιου χώρου», Στ. Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, Αθήνα, Εκδόσεις Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1972, σ. 179-186 και Η ίδια, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου*, Αθήνα, Ολκός, 1985. Η τελευταία αυτή έκδοση περιλαμβάνει και μια εισαγωγική ιστορική ανασκόπηση από τον Β. Σφυρόερα και επιλεγόμενα του Σπ. Ι. Ασδραχά για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δίκτυα του αιγαίου χώρου.

93. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Αναφέρονται εδώ ενδεικτικά τα ακόλουθα: *Εκατό Χρόνια Χαρτογραφίας του Ελληνισμού, 1830-1930, από τις Συλλογές του ΕΛΙΑ*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1992· *Η Άνδρος μέσα από τους παλαιούς χαρτογράφους και περιηγητές*, Άνδρος, Ναυτικός Όμιλος Κορθίου, 1994· *Αιγαίο Αρχιπέλαγος και Κύπρος. Έντυποι Χάρτες 1485-1800 από τις Συλλογές Χ. Ζαχαράκη και Μ. Σαμουρκα*, Αθήνα 1998· *The Cartography of the Mediterranean from Greek Private Collections*, Αθήνα 1999· *Άνδρος και Κυκλάδες, Έκθεση Χαρτών*, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 2002.

94. Όπως: Δ. Ι. Παλέλης, «Περί την Χαρτογράφειν της Άνδρου κατά τον ΙΘ' αιώνα», *Πέταλον* 7 (1990), 88-118· Luigi Beschi, «Cartografia, topografia, e toponomastica di Lemno (XV-XVIII secolo), alcune osservazioni», *Journal of Ancient Topography* 11 (2001), 23-48.

95. Στην ιστορία της χαρτογραφίας της Ελλάδας αφιέρωσαν εργασίες οι Βίκτωρ Μελάς (*Χαρτογραφήσεις του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1975, δεύτερη επανυξημένη έκδοση: «Γης περίοδος πάσης», *συνοπτική Ιστορία της χαρτογραφίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997, τρίτη έκδοση: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, 2003), Τάκης Παπουτσάνης (*Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1989), Στάθης Φινούπου-

γραφή του έντυπου χαρτογραφικού υλικού για τις ελληνικές περιοχές στην οποία προέβη ο Χρήστος Ζαχαράκης⁹⁶. Έλληνες συλλέκτες χαρτών, με πρωτοβουλία του Θέμη Στρογγυλού, προχώρησαν στα 1987 στην ίδρυση εταιρείας, της Ελληνικής Εταιρείας Χαρτογραφίας. Η Εταιρεία, στην προσπάθειά της να εγκολπώσει τις διεθνείς επιστημονικές ζητήσεις στην Ελλάδα, ανέλαβε τη διοργάνωση των δύο κεντρικών διεθνών συνεδρίων του κλάδου, της International Map Collectors Society (IMCoS, 1989) και της Διεθνούς Εταιρείας Ιστορίας της Χαρτογραφίας Imago Mundi Ltd (1999)⁹⁷. Παράλληλα, οι επιστήμονες του χώρου, γεωγράφοι και τοπογράφοι μηχανικοί, θα επανέλθουν στο προσκήνιο και θα προτείνουν στα 1997, με πρωτοβουλία του Ευάγγελου Λιβιεράτου, έναν πρώτο θεσμολογημένο φορέα, αφιερωμένο στη μελέτη της ιστορίας της χαρτογραφίας, το Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Το πλούσιο απογραφικό και εκδοτικό έργο του Κέντρου, οι νέες τεχνολογίες που εφαρμόζει στη μελέτη της παλαιάς χαρτογραφίας καθώς και το δίκτυο των διεθνών συνεργασιών του θέτουν την ιστορία της χαρτογραφίας σε νέες βάσεις και υπόσχονται αίσια προοπτική⁹⁸.

λος και Λεονόρα Ναβάρη (*Η Ελλάδα του Πτολεμαίου 1477-1730. Συγκριτική μελέτη*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1990).

96. Christos G. Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1800. Second Edition Revised and Amplified*, Αθήνα, Samourkas Foundation, 1992 (Λευκωσία, Ίδρυμα Λεβέντη, 1982).

97. Τα Πρακτικά του Έβδομου Διεθνούς Συμποσίου της IMCoS δημοσιεύθηκαν στα 1994 (*Η Χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Αθήνα, Ολκός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας). Μέρος των Πρακτικών του 18ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ιστορία της Χαρτογραφίας δημοσιεύθηκαν το 2004 (*Eastern Mediterranean Cartographies*, επιμ. Γιώργος Τόλιας και Δημήτρης Λούπης, Αθήνα, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 25/26 (2004)).

98. Για έναν απολογισμό των έως τώρα πεπραγμένων της Εθνικής Χαρτοθήκης, βλ. *Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη: Πέντε χρόνια λειτουργίας, πεπραγμένα 1998-2002* [Θεσσαλονίκη 2004]. Οι κυριότερες εκδόσεις του Κέντρου είναι: Ευάγγελος Λιβιεράτος, *Χαρτογραφίας και χαρτών περιήγησις: 25 αιώνας από τους Ίωνες στον Πτολεμαίο και τον Ρήγα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 1999· Ο ίδιος (επιμ.), *Ακτίνες ανέμων στη θάλασσα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2000· Ο ίδιος (επιμ.), *Γερμανοί χαρτογράφοι την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2001· Ευάγγελος Λιβιεράτος – Ηλίας Μπεριάτος (επιμ.), *Η Επτάνησος σε χάρτες, από τον Πτολεμαίο στους δορυφόρους*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2001· Ευάγγελος Λιβιεράτος (επιμ.), *Όρος Αθω γης και θαλάσσης περίμετρον – Χαρτών Μεταμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2002· Ο ίδιος (επιμ.), *Η Κύπρος στα αζιμουθιακά των ανέμων*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2003.

Καθώς η στροφή της προσοχής της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας στην ιστορία της χαρτογραφίας οδήγησε σε μια πραγματική έκρηξη των ερευνών γύρω από την ιστορία της πρόσληψης και της αναπαράστασης του χώρου⁹⁹, πραγματοποιήθηκαν ουσιαστικές εργασίες γύρω από την ελληνική και την περί την Ελλάδα χαρτογραφία. Ήδη στα 1987, με την έκδοση του πρώτου τόμου της πολυφωνικής *Ιστορίας της Χαρτογραφίας* που εξέδωσαν οι J. B. Harley και David Woodward, διαθέτουμε πλέον την τεκμηρίωση και την εγχειριδιακή βάση της μελέτης της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής χαρτογραφίας¹⁰⁰. Παράλληλα σημειώνεται και μια ασθενική στροφή του διεθνούς ενδιαφέροντος για τη νεότερη ελληνική χαρτογραφία, την κοσμική αλλά και την ιερή, του 17ου και του 18ου αιώνα¹⁰¹.

Παράλληλα, και με αφετηρία τις ελληνικές και κυρίως τις ξένες συλλογές χαρτών, τις ιταλικές ιδίως αλλά και τις βρετανικές, τις ρωσικές ή τις

99. Η στροφή αυτή πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση με τις κατευθύνσεις και τις προτεραιότητες της επιστημονικής παιδείας των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και ειδικότερα με την τελική επικράτηση της τεχνο-επιστήμης, που επέφερε ριζικές ανακατατάξεις στους τομείς της γνώσης και της επικοινωνίας. Η ευρύτατη διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, η μετατόπιση του κέντρου βάρους της επικοινωνίας από τον γραπτό λόγο στην εικόνα και η είσοδος της εικονικής πραγματικότητας επέβαλαν μια νέα, κατά πολλούς μεταμοντέρνα, επιστημολογική παιδεία. Η σύγχρονη, οπτική και τεχνολογική παιδεία αναγνωρίζει στους χάρτες και τις ποικίλες νοητικές διεργασίες συγκρότησης, κατασκευής και ανάγνωσής τους στοιχεία από το παρελθόν της. Πράγματι η τεχνο-επιστήμη και η χαρτογραφία διαθέτουν κοινά στοιχεία, ιδίως στις διαδικασίες συγκέντρωσης, μαθηματικοποίησης και οπτικοποίησης των δεδομένων σε αναλογικές εικόνες.

100. J. B. Harley and David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography, volume one: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο και Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1987, σ. 130-200, για την αρχαία ελληνική χαρτογραφία και σ. 258-275, για τη βυζαντινή. Βλ. επίσης Mauro della Valle, "La cartografia byzantina, le sue fonti classiche e il suo rapporto con le arti figurative", Antonio Iacobini, Enrico Zanini, *Arte profana e arte sacra a Bisanzio*, Ρώμη 1995, σ. 339-360.

101. O. Jean-Yves Guiomar και Marie-Thérèse Lorain παρακολούθουν τη σύλληψη της Χάρτας του Ρήγα ως ελληνικό παράλληλο του γαλλικού, δημοκρατικού «μεγάλου έθνους» ("La Carte de Rigas et le nom de la Grèce", *Annales historiques de la Révolution française*, 2000 -No1, 101-125). Η Germaine Aujac θα ασχοληθεί με τη χαρτογραφική και τοπογραφική παραγωγή του πρώιμου Διαφωτισμού και ειδικότερα με το έργο του Χρυσάνθου Νοταρά και του Ιωάννη Κομνηνού ("Cartes géographiques en Grec moderne imprimées à Padoue en 1700", *Geographia Antiqua* 6 (1997), 165-181). O Waldemar Deluga θα ασχοληθεί με την ιερή χαρτογραφία του όρους Σινά ("Views of the Sinai from Leopolis", *Print Quarterly* 14 (1997), 381-393) και ο E. Hausteijn-Bartsch με την ιερή χαρτογραφία του Άθω ("Ikonen auf Papier-Graphik von Berg Athos", *Zeitschrift für Östkirchliche Kunst* 15 (1993)).

αυστριακές, εκπονήθηκε μια σειρά απογραφικών μελετών του υλικού γύρω από τη χαρτογράφηση της Ελλάδας και των περιοχών της¹⁰². Οι απογραφές αυτές έδωσαν σύντομα καρπούς, ορισμένοι από τους οποίους διακρίνονται από έναν ερασιτεχνικό χαρακτήρα¹⁰³. Ωστόσο οι (κεφαλοποιήσεις) του υλικού άνοιξαν το δρόμο σε μια σειρά αξιόλογων προσεγγίσεων. Πρόκειται για εργασίες που στρέφονται στη μελέτη ενός ευρέος φάσματος λειτουργιών του χώρου και των αναπαραστάσεών του: άλλες επικεντρώνονται στην ιστορία της ιερής χαρτογραφίας και της συγκρότησης του ιερού χώρου¹⁰⁴, κι άλλες στην ιστορία του τοπίου¹⁰⁵. Άλλες στα ζητήματα της νησιωτικής χαρτογρα-

102. Για τις ιταλικές συλλογές βλ. Camillo Tonini (επιμ.), *Fortezze veneziane nel Levante, esempi di cartografia storica dalla collezione del Museo Correr*, Βενετία, Comune di Venezia, Musei Civici Veneziani, 1998· A. Stouraiti, *La Grecia nelle Racolte della fondazione Querini Stampalia*, Βενετία, Fondazione Querini Stampalia, 2000· Camillo Tonini e Piero Lucchi (επιμ.), *Navigare e descrivere. Isolari e portolani del Museo Correr di Venezia*, Βενετία, Marsilio, 2001 αλλά και *Albania. Immagini e documenti dalla Biblioteca Nazionale Marciana e dalle collezioni del Museo Correr di Venezia*, Τίρανα, Istituto Italiano di Cultura, 1998. Για τις βρετανικές συλλογές, βλ. F. W. Hasluck, "Notes on Manuscripts in the British Museum, relating to Levant Geography and Topography", *The Annual of the British School at Athens* XII (1905-6), 196-215. Για τις ρωσικές συλλογές βλ. *Atlas of the Archipelago and Manuscript Charts of the First Archipelago Expedition of the Russian Navy in 1769-1774*, Μόσχα 1997. Για τις αυστριακές συλλογές βλ. Olga Katsiardi-Hering, "Venezianische Karten als Grundlagen der historischen Geographie des griechischen Siedlungsraumes (Ende 17. und 18. Jh.)", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 43 (1993), 281-316.

103. A. Ratti, "I cartografi di Creta nati o residenti nell'isola", *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1985, σ. 330-337· A. Ratti - Paola Vidoli-Ratti, "Giorgio Sideri Calapoda, cartografo del cinquecento", *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 347-357. Το κρητικό υλικό που είχε συλλέξει ο Antonio Ratti εξέδωσε μετά τον θάνατό του η Eugenia Bevilacqua: *Le immagini dell'isola di Creta nella cartografia storica, raccolte e illustrate de Antonio Ratti*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1997· Στέλλα Α. Χρυσόχου, *Ο Μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT 229 της Γενναδειού Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Σύλλογος Φίλων της Γενναδειού Βιβλιοθήκης, 2001.

104. Το θρησκευτικό τοπογραφικό υλικό έδωσε την αφορμή και το έναυσμα στον Στέλιο Παπαδόπουλο να προβεί σε καιρίες ανθρωπολογικές παρατηρήσεις γύρω από τη δομή και τις λειτουργίες του χώρου στις παραδοσιακές κοινωνίες. Βλ. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, «Οι χάρτινες εικόνες, μια διαφορετική προσέγγιση», *Μεταβυζαντινή Χαρακτική*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29-39. Ο ίδιος μελετητής ασχολήθηκε και με τη συγκρότηση του ιερού χώρου. Βλ. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, «Ο Χώρος», *Σιμωνόπετρα, Άγιον Όρος*, Αθήνα, έκδοση ΕΤΒΑ, 1991, σ. 30-45 και Ο ίδιος, «Ο χώρος ως τόπος άγιος», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 23 (2002), 199-204.

105. J. M. Wagstaff, *The evolution of middle eastern landscapes: an outline to A.D. 1840*,

φίας¹⁰⁶, της βενετικής στρατιωτικής τοπογραφίας στην Κρήτη του 16ου και του 17ου αιώνα¹⁰⁷, των βενετικών κτηματολογικών απογραφών¹⁰⁸, της χαρτογραφικής παραγωγής που σχετίζεται με τη «δεύτερη» Ενετοκρατία στην Πελοπόννησο¹⁰⁹. Επίσης εργασίες γύρω από την οθωμανική χαρτογράφηση των ελληνικών νησιών¹¹⁰, των ρωσικών υδρογραφικών αποτυπώσεων κατά

Croom Helm, 1985· Ο ίδιος (επιμ.), *Landscape and culture: geographical and archaeological perspectives*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Blackwell, 1987. Ο ίδιος ιστορικός ασχολήθηκε και με τα ζητήματα της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας (Greece, ethnicity and sovereignty, 1820-1994: atlas and documents, Slough, Archive Editions, 2002).

106. Γιώργος Τόλιας, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, επιλεγόμενα Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Ολκός, 2002.

107. Elisabeth Clutton, "Some Seventeenth Century Images of Crete. A comparative Analysis of the Manuscript Maps by Francesco Basilicata and the Printed Maps by Marco Boschini", *Imago Mundi* 34 (1982), 48-65· Ιωάννα Στεριώτου, «Τοπογραφικά σχέδια των πολεμικών κινήσεων Βενετών και Τούρκων κατά το 1645-46, στην περιοχή Χανίων – Σούδας, από τα Αρχεία της Βενετίας», *Αρμός, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη* 1991, τ. 3, σ. 1739-1766· Donatella Calabi (επιμ.), *Regno di Candia. Atlante corografico di Francesco Basilicata, 1618, Βενετία* 1993· Βάσω Δανέζη-Λαμπρινού (επιμ.), *Το Βασίλειον της Κρήτης – Cretae Regnum: Francesco Basilicata 1618*, Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος, 1994 (εκ παραλλήλου με Μαρία Αρακαδάκη, «Διορθωτικά στην έκδοση Facsimile το 'Βασίλειον της Κρήτης – Cretae Regnum: Francesco Basilicata 1618, Υπόμνημα των Πινάκων'», *Κρητολογικά Γράμματα* 11 (1995), 7-48). Βλ. επίσης και τις αντίστοιχες συμβολές των Donatella Calabi, Ιωάννας Στεριώτου, Alessandro Curini και Ελένης Πορφυρίου στον τόμο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta, Atti del convegno internazionale di studi, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998, σ. 261-414.

108. Κων. Ντόκος – Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993.

109. Laura Marasso και Anastasia Stouraiti, *Imagini dal mito. La conquista veneziana della Morea, 1684-1699*, Βενετία, Fondazione Scientifica Querini Stampalia, 2001· Αναστασία Στουραίτη, *Ο Άρης στον καθρέφτη. Η δεξίωση του πολέμου του Μαριά (1684-1699) στη Βενετία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, 2003.

110. Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεϊς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η Οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα, Τροχαλία, 1999. Οι εργασίες του Δημήτρη Λούπη καλύπτουν πολλές και σημαντικές πτυχές της οθωμανικής ναυτικής χαρτογραφίας, τη συγκρότησή και τις λειτουργίες της καθώς και των αφηγηματικών συμπληρωμάτων της. Dimitris Loupis, "Ottoman Adaptations of Early Italian Isolarii", *Journal of the IMCos* 80 (2000), 11-21· Ο ίδιος, "Ottoman Nautical Charting and Miniature Painting: Technology and Aesthetics", Irvin Cemil Schick (επιμ.), *M. Ugur Derman 65th Birthday*

τα Ορλωφικά¹¹¹, των χαρτογραφικών εργασιών της γαλλικής επιστημονικής αποστολής στην Πελοπόννησο¹¹², των ζητημάτων που προέκυψαν από τη χάραξη των πρώτων ελληνοτουρκικών συνόρων¹¹³, αλλά και των εθνογραφικών χαρτογραφικών αποτυπώσεων των Βαλκανίων κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα¹¹⁴.

Οι εργασίες δεν επικoinωνούν μεταξύ τους στον βαθμό που θα έπρεπε και ούτε αποτελούν ενιαίο ιστοριογραφικό σύνολο. Ωστόσο, οι περισσότερες από

festschrift, Κωνσταντινούπολη, Sabanci University, 2000, σ. 369-397· Ο ίδιος, "An Unpublished Anonymous Ottoman Portolan Text That Ignores Piri Reis", *CIÉPO, XIV. Sempoziumu Bildirileri*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu, 2004, σ. 453-463.

111. Aleksey V. Postnikov, "The Russian Navy as Chartmaker in the Eighteenth Century", *Imago Mundi* 52 (2000), 79-95 και V. E. Bulaton, "Eighteenth-Century Russian Charts of the Straits (Bosporus and Dardanelles)", *Imago Mundi* 52 (2000), 96-111.

112. Την παλαιότερη εργασία του Στ. Παπαδόπουλου (*Το Λεύκωμα Πεϋτιέ της Συλλογής Στέφανου Βαλλιάνου*, Αθήνα, Εκδόσεις της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1971) ακολούθησε μια σειρά διεθνών επιστημονικών συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 και αφορούσαν στη μελέτη του γεωγραφικού και χαρτογραφικού έργου των γαλλικών επιστημονικών αποστολών στην Αίγυπτο, την Πελοπόννησο και την Αλγερία (1799-1860). Βλ. Γιάννης Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη. Μαρτυρίες για τον χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)*, Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένα Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1996· *L'Invention Scientifique de la Méditerranée, Égypte, Morée, Algérie*, επιμ. Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman, Maroula Sinarellis, Παρίσι, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1998· *Enquêtes en Méditerranée. Les Expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie, actes de Colloque Athènes – Nauplie, 8-10 juin 1995*, επιμ. Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos, Maroula Sinarellis, Αθήνα, Institut de Recherches Néohelléniques/FNRS, 1999.

113. Πρόκειται για το ερευνητικό πρόγραμμα της École Française d'Athènes που διευθύνει η Anne Couderc, με θέμα "Frontières et territoires dans les Balkans".

114. Οι μελέτες αυτές εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των δράσεων και των εκδηλώσεων του ελληνικού εθνικισμού. Το ζήτημα των εμπλοκών της εθνικής ιδεολογίας στην εθνογραφική χαρτογραφία ετέθη από τον Κ. Θ. Δημαρά (*Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986), ενώ το υλικό είχε δημοσιευθεί από τον Η. R. Wilkinson (*Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ 1951) και τον Κ. Σβολόπουλο (*Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικό πρόβλημα εις την Χερσόνησον του Αίμου. Η ανέκδοτος αλληλογραφία του Γερμανού χαρτογράφου με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1877-1878)*, Αθήνα 1974). Το χαρτογραφικό υλικό που αφορά στη διετία 1876-1878 μελέτησε πρόσφατα ο Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* τχ. 36 (2002), 23-74 και τχ. 38 (2003), 49-112.

αυτές σχετίζονται με τη νέα αντιμετώπιση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας. Πρόκειται για εργασίες που παράγονται στην τροχιά της ανανέωσης των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα, ανανέωση που σχετίζεται με ό,τι αποκαλούμε συμβατικά «αιιοθέτηση των μεθόδων της νέας ιστορίας»¹¹⁵. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στην παρουσίαση των εργασιών που σχετίζονται με την αναγνώριση των γεωγραφικών ερμηνευτικών συντελεστών της ιστορίας, πρώτα επειδή αρκετές από τις παρεμβάσεις του Συνεδρίου μας επικεντρώνονται στα σχετικά ζητήματα, κι έπειτα επειδή οι εργασίες αυτές δεν προτείνουν νέου τύπου εργαλειακές χρήσεις της γεωγραφίας αλλά μια σε βάθος αναλυτική τεκμηρίωση ιστορικών κανονικοτήτων που σχετίζονται και με τον χώρο¹¹⁶. Υπενθυμίζεται εδώ επιγραμματικά ότι η εισαγωγή της μεθοδολογίας της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας πραγματοποιείται με καθυστέρηση στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Στα 1982, ο Σπύρος Ασδραχάς, σε μια υπεράσπιση της νέας ιστορίας, εντόπιζε την «απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στα ενδιαφέροντά μας και στα ενδιαφέροντα της πιο προχωρημένης, της πιο αξιόλογης ιστοριογραφίας του καιρού μας»¹¹⁷. Στο κείμενο αυτό εκφραζόταν η ανάγκη απομάκρυνσης της ιστορικής έρευνας από την πολιτική ιστορία και η στροφή της στις γεωγραφικές, κοινωνιολογικές, οικονομικές και δημογραφικές κανονικότητες της ιστορίας. Επί πλέον εντοπιζόταν οι «σιωπές» της ελληνικής ιστορικής έρευνας ως προς ορισμένα κεντρικά ερευνητικά αιτούμενα, όπως (μεταξύ άλλων) «η κίνηση των πληθυσμών, οι σχέσεις του ανθρώπου με το έδαφος [...] η σχέση του καλλιεργημένου με τον ακαλλιεργητό χώρο, η σηματοδότηση του χώρου και η μεταγραφή του στις συλλογικές συνειδήσεις». Τα θέματα αυτά αναπτύχθηκαν σε μια σειρά σεμιναρίων του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στα 1984¹¹⁸, και, από τα 1985 και μετά, αποτέλεσαν τη βάση αντίστοιχων ερευνητικών προγραμμάτων.

115. Για το περιεχόμενο του όρου «νέα ιστορία» στην Ελλάδα, βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* περίοδος β', τχ. 76-77 (2001), 72-91.

116. Βλ. εδώ τις συνδρομές της Ευτυχίας Λιάτα, της Όλγας Κατσαρδής-Hering, του Κώστα Κόμη, της Ευτυχίας Κοσμάτου, του Δημήτρη Δημητρόπουλου και της Λίνας Βεντούρα.

117. *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητα και προοπτικές*, Αθήνα, ΕΜΝΕ - Μνήμων, 1982, σ. 9.

118. Σ. Ασδραχάς - Κ. Θ. Δημαράς - Π. Μουλλάς - Β. Παναγιωτόπουλος - Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié - Γ. Τσιώμης, «Σεμιναριακά Μαθήματα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984). Ειδικότερα για τη γεωγραφία, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», ό.π., σ. 1-30.

Επιστρέφοντας στο αντικείμενό μας πρέπει να επιστημονούμε ότι ένα κεντρικό χαρακτηριστικό των νεότερων εργασιών γύρω από την ιστορία των αναπαράστασεων του χώρου και των λειτουργιών τους βρίσκεται στο γεγονός ότι στηρίζονται πλέον σε ουσιώδη αρχαιολογική έρευνα και αξιοποιούν κριτικά ένα ευρύ φάσμα πηγών. Επί πλέον, στρέφονται προς την εκτίμηση οργανικών συνόλων της ιστορίας του χώρου και προχωρούν στην εκμετάλλευση των σειραϊκών στοιχείων του υλικού. Μολονότι τα κίνητρα των προσεγγίσεων αυτών ποικίλλουν (οι περισσότεροι των μελετητών προέρχονται από τους χώρους της οικονομικής, της πολιτικής ή και της στρατιωτικής ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας του εντύπου, της τέχνης και της αρχιτεκτονικής), οι εργασίες τους συγκλίνουν στη διερεύνηση των στρατηγικών διαχείρισης του χώρου, φωτίζοντας τα σημεία εκείνα όπου οι επιστήμες και οι τέχνες του χώρου συνδέονται με το δημόσιο συμφέρον, όπως η οργάνωση του αστικού και του οχυρωμένου χώρου, η διαχείριση των οικονομικών πόρων, η στρατηγική εξάπλωση, η ηθική συνοχή σε περιόδους κρίσεων και, τέλος, οι πολιτικές λειτουργίες των αναπαράστασεων του χώρου. Οι εργασίες αυτές αποδεσμεύονται σε σημαντικό βαθμό από την αποκλειστική εξυπηρέτηση των αιτημάτων της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και τείνουν να εντάξουν τα ελληνικά παραδείγματα στις ζητήσεις του διεθνούς προβληματισμού¹¹⁹.

Τα στοιχεία όσα παρατέθηκαν σίγουρα δεν είναι εξαντλητικά. Καθώς η επιλογή και η οργάνωσή τους σε περιόδους και ενότητες λιγότερο ή περισσότερο οργανικές είναι «αυθαίρετη» (στον βαθμό που δεν στηρίζεται σε κάποια προηγούμενη εργασία) και «επιλεκτική» (λόγω του ότι στηρίζεται σε οπτικές που επιλέγει ο συντάκτης του απολογισμού), θα απουσιάζουν σίγουρα αρκετές, ενδεχομένως αξιόλογες εργασίες, παρά την προσπάθεια των εισαγωγικών διευκρινίσεων να ορισθεί το αντικείμενο και να εκτεθούν οι λόγοι για τους οποίους ομάδες ολόκληρες συγγενών προς το θέμα εργασιών δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση. Όπως και να 'χει, δεν θα ήταν δυνατόν και δεν θα είχε κανένα νόημα να παρακολουθούσαμε εδώ το σύνολο των περιφερειακών ως προς το θέμα εργασιών που παρουσιάζουν κάποια συνάφεια με την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου¹²⁰.

119. Κοντά στις θεωρητικές προσεγγίσεις πρέπει να μνημονευθεί και το τολμηρό (ριψοκίνδυνο στα συμπεράσματά του) εγχείρημα του Βαγγέλη Πανταζή να ερμηνεύσει τις συμβάσεις προσανατολισμού της ιστορικής χαρτογραφίας σε συνάρτηση με τις γεωπολιτικές ισορροπίες όπως αυτές επικράτησαν κατά τους νεότερους χρόνους (*Χάρτες και Ιδεολογίες. Ο προσανατολισμός των χαρτών και η μοίρα των λαών*, Αθήνα, Κάλβος, 1989).

120. Οι εργασίες όσες σχετίζονται με την ιστορική δημογραφία και τα μεταναστευτικά φαινόμενα αποτελούν αντικείμενα ξεχωριστών παρεμβάσεων. Το ίδιο ισχύει και για

Η θεματική του Συνεδρίου μάς επιβάλλει κάποιους πρόσθετους περιορισμούς. Καθώς οι εργασίες μας δεν επεκτείνονται στη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία της Αρχαιότητας και των Μέσων Χρόνων, ούτε στην κυπριακή ιστοριογραφία, είμαστε υποχρεωμένοι να παραλείψουμε ολόκληρες ενότητες του νεοελληνικού ιστορικού στοχασμού. Ωστόσο, πριν κλείσουμε είναι απαραίτητο να μνημονευθούν εδώ οι εργασίες του Μιχάλη Κορδώση γύρω από την ιστορία της βυζαντινής γεωγραφίας αλλά και γύρω από τις λειτουργίες της γεωγραφίας στο έργο συγγραφέων της Ύστερης Αρχαιότητας¹²¹. Ο λόγος που παρακάμπτουμε εδώ τον συμβατικό περιορισμό είναι αφ' ενός μεν η εξαιρετική –για τις σχετικές ελληνικές σπουδές– περίπτωση ενός ατομικού έργου αφιερωμένου στην ιστορία της γεωγραφικής σκέψης και των εφαρμογών της, αφ' ετέρου η διάθεση συγκρότησης του επιστημονικού πεδίου με τη συμμετοχή του στην εκδοτική ομάδα του περιοδικού *Ιστοριογεωγραφικά*¹²². Τέλος, οφείλουμε να μνημονεύσουμε εδώ τη σημαντική εργασία που έχει πραγματοποιηθεί στην Κύπρο, όπου περισσότερο ο νησιωτισμός και λιγότερο η στενή επαφή της κυπριακής ιστοριογραφίας με την αγγλοσαξονική είχαν ως αποτέλεσμα την ξεχωριστή καλλιέργεια της ιστορίας της χαρτογραφίας¹²³.

την ιστορία της ροής του εμπορίου, ενώ απουσιάζουν οι κριτικοί απολογισμοί των ελληνικών συνδρόμων στην ιστορία της συγκρότησης του οικισμένου και του αστικού χώρου και την ιστορία της νοσολογίας, ιστοριογραφικοί τομείς που γνώρισαν ξεχωριστή καλλιέργεια στην Ελλάδα του 19ου και του 20ού αιώνα.

121. Μιχάλη Κορδώση, «Σκέψεις για τη σύνθεση μιας ιστορίας της γεωγραφίας στο Βυζάντιο», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 131-144· Ο ίδιος, «Τα όρια της Οικουμένης στο Νότο κατά τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 155-166· Ο ίδιος, «Η Άλλη Ινδική και η νήσος 'Διβούς' του Φιλόστοργου», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 167-178· Ο ίδιος, *Τα γεωγραφικά στοιχεία στην Εξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου: συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της γεωγραφίας στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, <παράρτημα του περ. Δωδώνη>, Ιωάννινα 1991. Ο ίδιος μελετητής ασχολήθηκε και με τη διερεύνηση των πεδίων της ιστορικής γεωγραφίας («Ιστορική Γεωγραφία και συγγενείς επιστήμες: περιορισμένος και ευρύτερος χώρος»), *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, χ.τ.χ.*) αλλά και με τις σύγχρονες ιδεολογικές εμπλοκές της (*Η σημασία των γεωγραφικών ονομάτων στο πρόβλημα με τα Σκόπια*, Ιωάννινα 1994).

122. Το περιοδικό, με τόπο έκδοσής του τα Γιάννενα και τη Θεσσαλονίκη, κυκλοφορεί από τα 1986. Εκτός από τις εργασίες του Μ. Κορδώση που προαναφέρθηκαν και μία εργασία του Βασιλείου Ν. Μακρίδη («Το πρόβλημα των Αντιπόδων στην Προεπαναστατική Ελλάδα»), *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995), 9-49 φιλοξενεί άρθρα ιστορικής γεωγραφίας και τοπικής ή περιφερειακής ιστορίας.

123. Βάση της ιστορίας της χαρτογραφίας της Κύπρου είναι η πλήρης και αναλυτική

V. ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Η εργαλειακή χρήση της γεωγραφίας χαρακτηρίζει τις ερμηνευτικές προσπάθειες της αρχαιοδιφικής λογιούσνης των ελλήνων ευρυμαθών του 19ου και του μεγαλύτερου μέρους του 20ού αιώνα. Η περιοχή τους ορίζει μία δεύτερη ζώνη ιστορικού στοχασμού και χαρακτηρίζεται από ιστορικές αναζητήσεις φιλολογικού τύπου, που υιοθετούν αυτομάτως τα εκάστοτε κρατούντα ιστοριογραφικά σχήματα. Οι έλληνες αρχαιοδίφες εμπνέονται από κίνητρα πατριωτικά, ωθούνται από αρχαιογνωστικές και ανθρωπολογικές περιέργειες και ακολουθούν ποικίλες μεθοδολογίες που χαρακτηρίζονται από μίαν εμπειρική διάθεση και μίαν ακλόνητη πίστη στην αξία των μεμονωμένων (και εν πολλοίς αποστειρωμένων) φιλολογικών, αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών μαρτυριών.

Ωστόσο αυτές οι (όχι πάντοτε) «ανεπίσημες» εκδηλώσεις της ιστορικής ευρυμάθειας διαθέτουν βαθύτατες ρίζες, αξιόλογη διάρκεια και θεαματική διάδοση. Μέσα από αυτές, η αναζήτηση της ιστορικότητας του χώρου αναδεικνύεται ως ένας από τους πάγιους «τόπους» των ερμηνευτικών προσπαθειών της νεοελληνικής λογιούσνης σε όλη τη διάρκεια των τριών τελευταίων αιώνων, φορέας και συντελεστής της νεωτερικότητας που εκφυλίζεται και διασπάται σε ένα πλήθος ιστοριο-γεωγραφικών συγγραφών εθνικής, τοπικής ή περιφερειακής εμβέλειας. Οι αρχαιοδιφικές μελέτες της ιστορικότητας του χώρου (του πάτριου ιδίως) καλύπτουν σταδιακά το σύνολο του ελληνικού χώρου, πυκνώνουν θεαματικά για τις αμφισβητούμενες από τους γείτονες περιοχές και αποτελούν διάσπαρτες και υβριδικές εκφράσεις της εθνικής ιδεολογίας.

Στο περιθώριο των εντατικών αυτών ενασχολήσεων καλλιεργείται σποραδικά και η ιστορική μελέτη της πρόσληψης του γεωγραφικού, με τη μορφή της ιστορίας των επιστημών και των τεχνών του χώρου. Οι σχετικές ενασχολή-

τεκμηρίωση του Ανδρέα και της Judith Στυλιανού, *The History of the Cartography of Cyprus*, Λευκωσία, Cyprus Research Center, 1980 (2^η1989). Η ιστορία της χαρτογραφίας της Κύπρου αποτέλεσε το αντικείμενο πολλών αξιόλογων εργασιών, στις οποίες θα άξιζε να αφιερωθεί μια ειδική μελέτη. Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί το ειδικό Συμπόσιο για τη Χαρτογραφία της Κύπρου που διοργανώθηκε στα 1983 και τα Πρακτικά του δημοσιεύθηκαν στις Κυπριακές Σπουδές του 1984, η άρτια έκδοση του καταλόγου της συλλογής χαρτών του Μορφωτικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου από τους Μαρία Ιακώβου και Ανδρέα Χατζηπασχάλη, *Χάρτες και Ατλαντες της Κύπρου*, Λευκωσία 1989 (δευτέρα επανυξημένη έκδοση με τη φροντίδα της Λεονώρας Ναβάρη, Λευκωσία 2003) καθώς και η σειρά ετήσιων διαλέξεων για την ιστορία της χαρτογραφίας, που διοργανώνει το ίδιο ίδρυμα από τα 1992 και που περιλαμβάνει εισηγήσεις της Hellen Wallis, του Tony Campbell, της Susan Gole και του Christopher Terrell.

λήσεις της ελληνικής λογισμικής, δυναμικές στην αφετηρία τους, ισχνότερες έως τα μέσα του 19ου αιώνα, θα πυκνώσουν αργότερα ακολουθώντας την τάση ανάκαμψης της νεοελληνικής γεωγραφίας και τη σύσταση δημόσιων ή συλλογικών φορέων και επιστημονικών οργάνων. Τα ενδιαφέροντα για την ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου παραμένουν ωστόσο αναμικτά παρασχολήματα μεμονωμένων, και εν πολλοίς ασύνδετων μεταξύ τους, ευρυμαθών λογίων.

Κατά τον Μεσοπόλεμο θα σημειωθεί ένα άνοιγμα της πολιτικής ιστοριογραφίας προς τις γεωπολιτικές ερμηνείες. Το άνοιγμα αυτό θα επιδράσει περισσότερο στην ιστορική γεωγραφία, όπου θα δώσει ορισμένα έργα εγχειριδιακού τύπου, ενώ δεν θα αλλοιώσει τις ερμηνευτικές μεθόδους και τα πεδία της πολιτικής ιστορίας. Αντιθέτως, οι πολιτικές επιστήμες είναι εκείνες που θα απορροφήσουν φυσικότερα τις γεωπολιτικές αναγνώσεις του χώρου, φαινόμενο που θα ενταθεί την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα.

Από τη δεκαετία του 1960 και μετά παρατηρείται μια τάση αποκατάστασης της σχετικής με τον χώρο λόγιας παραγωγής (ιστοριογραφικής, γεωγραφικής και αρχαιολογικής) και ένταξής της στα πεδία της ιστορικής έρευνας. Στο πλαίσιο αυτό σημειώνεται ένα άνοιγμα των ιστορικών σπουδών προς τη διερεύνηση των λειτουργιών της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής. Καθώς η ιστορία της παιδείας ανοίγεται προς την ιστορία των συνειδητήσεων και διευρύνονται τα πεδία τεκμηρίωσής της, η γεωγραφική παραγωγή συμπεριλαμβάνεται στα υλικά της ιστορίας της παιδείας, ενώ ταυτόχρονα σημειώνεται και μία στροφή προς τη διερεύνηση των ιδεολογικών λειτουργιών της γεωγραφίας του ελληνικού Διαφωτισμού, του περιηγητισμού και της χαρτογραφίας.

Στη δεκαετία του 1980, η διεθνής στροφή προς τη μελέτη των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου αλλά και η αναγνώριση στην Ελλάδα του ερμηνευτικού ρόλου της γεωγραφίας στις ιστορικές σπουδές οδήγησαν την έρευνα προς μια νέα προσέγγιση της ιστορίας του χώρου. Στην κατεύθυνση αυτή πραγματοποιούνται σταθερά βήματα προς την απογραφή, την τεκμηρίωση αλλά και την εκμετάλλευση του υλικού αλλά και προς μια ιστοριογραφία περισσότερο ενημερωμένη γύρω από την ιστορικότητα και τη λειτουργία των εννοιών, των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου.

Τα έως τώρα βήματα δεν είναι αμελητέα: η γεωγραφία και η χαρτογραφία του ελληνικού Διαφωτισμού έχουν διερευνηθεί διεξοδικά, έχουν απογραφεί και μελετηθεί μορφές της διάδοσης της γεωγραφικής παιδείας σε λόγιο και εκπαιδευτικό επίπεδο, έχουν διερευνηθεί οι δημόσιες προσλήψεις του ιερού και του κοσμικού χώρου κι έχουν εκπονηθεί εξειδικευμένες μελέτες ορισμένων κεντρικών ενοτήτων του υλικού, που σχετίζονται με τις στρατηγικές δια-

χείρισης του χώρου. Επί πλέον έχουν πραγματοποιηθεί ώριμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ιστορίας του οικισμένου χώρου, της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορίας της χαρτογραφίας, και οι σχετικές ελληνικές ζητήσεις έχουν συνδεθεί με τον διεθνή προβληματισμό.

Μολονότι αρκετοί νεότεροι ιστορικοί εξειδικεύονται στα σχετικά ζητήματα και ενώ πληθαίνουν οι δημοσιεύσεις και εκπονούνται συναφείς με το θέμα διδακτορικές διατριβές, οι ποικίλες προσεγγίσεις δεν αρθρώνονται σε ένα διακριτό ιστοριογραφικό σύνολο, ούτε τείνουν προς τη διαμόρφωση ενός επί μέρους επιστημονικού πεδίου. Θα λέγαμε ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες η ιστορική μελέτη της ποιητικής και της πολιτικής του χώρου ανασηματοδοτεί τον παλαιό ιστοριογραφικό «τόπο», στον οποίο συγκλίνουν προσεγγίσεις ποικίλων προτεραιοτήτων και μεθοδολογιών.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η μελέτη της ιστορίας και της ιστορικότητας του χώρου στην Ελλάδα συνδέονται με τα πάγια προβλήματα των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου στη γραμματεία μας: τα ελλείμματα της τεκμηρίωσης περιορίζουν τις πρωτοβουλίες συνθετικών θεωρήσεων, οι ζητήσεις και οι τάσεις του διεθνούς προβληματισμού καθυστερούν να ενσωματωθούν, το ατομικό και το τυχαίο παίζουν καθοριστικό ρόλο στις ερευνητικές επιλογές. Παρά το αριθμητικά περιορισμένο της κοινότητας των ελληνικών ιστορικών, οι μελέτες τους δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (ακόμη κι όταν δημοσιεύονται σε συνεχόμενα τεύχη του ίδιου περιοδικού) καθώς παρατηρούνται (συνήθεις στα καθ' ημάς) ασυνέχειες και (συχνά ηθελημένα) στεγανά. Παράλληλα, τα παραδοσιακά ιστοριογραφικά σχήματα διατηρούνται ακόμη ανθεκτικά: οι ανάγκες της τοπικής και της περιφερειακής ιστορίας παραμένουν, ενώ σε αρκετές εργασίες από τις οποίες θα περίμενε κανείς μια ανανέωση της προβληματικής, παρατηρείται μία διολίσθηση στον χώρο της συμβατικής ιστορίας της λογισύνης. Τέλος, η ελλιπής λειτουργία της επιστημονικής κριτικής έχει ως αποτέλεσμα να μην αξιολογούνται τα έργα και να μην αποτρέπονται παλινωδίες και εκτροχιασμοί.

Πρόσφατα, κατά την τελευταία κρίση του Μακεδονικού, είδαμε πράγματι διολισθήσεις της ιστοριογραφίας προς μια πατριωτική, λόγια και αρχαιοδιφική αντίληψη της ιστορίας του χώρου, και μπορούμε να προβλέψουμε με ασφάλεια την επανάληψη αντίστοιχων φαινομένων στο μέλλον. Ωστόσο, η αντίληψη αυτή είναι πρακτικά νεκρή, καθώς εκλείπουν οι γνωστικοί, κοινωνικοί και ιδεολογικοί όροι που την εξέθρεψαν. Τα θετικά στοιχεία της (η αναδρομή στις αρχαίες πηγές και ο εξαντλητικός έλεγχος των φιλολογικών, ανθρωπολογικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων) έχουν πλέον ενσωματωθεί στη μεθοδολογία της ιστοριογραφίας, η οποία με τη σειρά της απομακρύνεται από συνολικές ερμηνείες και εξοπλίζεται με τα απαραίτητα λόγια εργαλεία προκειμένου να αντιμετωπίσει τις σύνθετες σχέσεις των κοινωνιών με τον χώρο.

George Tolias

SPACE AND HISTORY
ANTIQUARIAN AND HISTORIOGRAPHIC APPROACHES OF GEOGRAPHY
IN 19th-20th CENTURY'S GREECE

(SUMMARY)

The present paper aims to present the uses and functions of geography in Modern Greek historical traditions. The use of historical geography as a tool for approaching the past remains a typical component of Greek learned historical activities during the 19th and the first part of the 20th century. Intensive preoccupation with historical geography and local history gradually form a specific domain, a second zone of historical production. This domain is characterized by erudite inquiry which, adopting the dominant historiographic patterns, is inspired by patriotic motives, and is guided by antiquarian and anthropological curiosity; although the products of this peculiar approach follow diverse methodologies they keep in common a typical empiric approach and a firm faith in the value of isolated literary, archeological, and anthropological evidence.

These long-lasting and not always unofficial manifestations of Greek learned historiography have deep roots and a spectacular diffusion. The historicity of space remains one of the permanent topics of Modern Greek scholarly undertakings, agent and product of the rising modernity, which gradually decays and crumbles into a multitude of historical and geographical compositions of local or regional range. The antiquarian's research on the historicity of space (the author's homeland as a rule) covers step by step all the Greek areas; it increases in the case of the lands also claimed by neighbors and form spurious and fragmented expressions of the national ideology.

The "official", political historiography will keep a safe distance from antiquarian interest in local history and historical geography. Only during the 1920s and under the pressure of the geopolitical approaches, can we distinguish an interest in the geographic factors of history. However, the geopolitical influences remain stronger in Modern Greek historical geography than to political historiography.

It is after 1960 that the learned and antiquarian product will be recuperated by the history of ideas and used as a hermeneutic component of history. Within this scheme, the analysis will focus on the ideological functions of geography, of travel literature and of cartography, especially the ones covering the period of the "Greek

Enlightenment". It is after 1980 that Greek history will turn really towards the history of space (geography, travel literature and cartography), as an answer to the international shift towards the historical study of the perceptions and representations of space but also by the awareness of Greek historiography of the geographical issues in history (by the introduction of the *Annales* methodology in Greek social and economic history). Research has been conducted in this direction towards the collection and the study of the related material. The fields explored hitherto include Greek geography and cartography of the 18th century, the diffusion of geographical knowledge on the learned and educational level during the 19th century, the vernacular perceptions of sacred and secular space and the history of cartography, as well as the development of various strategies concerning the administration of space.

Although quite a few younger historians are specialized in these fields, and relevant publications and Ph. D. dissertations are multiple, these varied approaches do not shape a distinctive historiographic group and they do not tend to form a specific field. We could say that during the last two decades the historical approach of the politics and the poetics of space represent a growing topic of Modern Greek historiography, an encounter of diverse scientific priorities and methodologies.